

**TRUTH
CENTERED
TRANSFORMATION**

MODULE

**KUSALA BILANGA
MUKANDA YA LONGI**

Module ya kubalula mambu na kusadilaka kyeleka: Agriculture v3.2. Copyright ©2019 Reconciled World, Phoenix, Arizona, États-Unis ya Amerika. www.reconciledworld.org

Kisalu yai kele na nsi ya Creative Commons Attribution-ShareAlike 3.0 License. Nge kele na nswa mpi bo kesyamisa nge na kubalula mukanda yai mpi kusala bakopi na yo, kukabula yo mpi kutinda yo na bantu yankaka na kulandaka mambu yai:

Kubaka zina ya muntu - Nge fwete pesa zina ya kisalu na nge na kusonika nde: Copyright © 2016. Bo basisaka yo na Reconciled World (www.reconciledworld.org) na nsi ya nswa ya Creative Commons Attribution-ShareAlike 3.0. Sambu na kuzaba mambu mingi, tala na www.creativecommons.org.

Sambu na kusala mumbongo ve - Nge lenda sadila ve kitini yai sambu na kusala mumbongo.

Kana nge ke zola kubalula mikanda yai, nge lenda sonika na info@tctprogram.org.

Kana beto me zabisa yo ve, mikapu ya Biblia me katuka na Biblia - Mbalula ya Nsi-Ntoto ya Mpa ya Kikongo ya bilumbu yai. Copyright ©1973, 1978, 1984, 2011 by Biblica, Inc.TM. © 1973 1978, 1984, 2011 Biblica, Inc.TM. Kele na nswa ya kusala bansosa. Bo mesadila yo na nswa ya Zondervan. Banswa yonso kele na nsi ya nsiku ya Bambangi ya Yehowa. - NIV mpi “New International Version” - kele bazina ya kompani Biblica, Inc.TM yina bo mekotisaka na United States Patent and Trademark Office.

Na Ntwala ya Kuyantika

Kudibongisa Sambu na Kulonga Dilongi Mosi

Kele ti malongi kumi na dilongi yai. Malongi iya ya ntete kepesa fondasio ya Biblia sambu na ksalu ya bilanga. Sambu bisalu ya bilanga ke sobaka na kutadila binkulu ya bantu, climat, mpi bisika ya bantu ke zingaka, mayele ya kusala bilanga na dilongi yai ke tadila kaka mambu yina bantu ke longukaka mingi, mu mbandu ntoto, madia, masamba, baniama ya ke diaka bima, mpi bambisi. Masolo yai lenda vanda mfunu na bisika ya kuswaswana, kansi yo lenda lomba mpi nde nge soba malongi yango sambu yo wakana ti kisika yina nge kezingaka.

Beto sadilaka minsiku ya Nzambi ya ke tadila bilanga, bilanga ya kele na lugangu, mpi kutanina lugangu, mpi beto bakaka lusadisulu ya bantu ya nkaka yina zabaka mbote ksalu ya bilanga sambu na kusala programe yai. Kansi, beto kele ve bantu ya mayele na mambu ya bilanga, yo yina beto kelomba nge na kuvutukila dilongi 5 tii na 9 mpi nge lenda lomba muntu mosi ya mayele na kisika yina nge kezingaka na kuyidika bisadilu yango sambu yo wakana ti mambu ya nge ke na yo mfunu. Dilongi ya nsuka tapesa beno ntangu ya kusala pula sambu na kusadila mayele yankaka ya bo melonga na dilongi yai to sambu na kubaka formasio yankaka na bantu ya mayele ya bwala na beno, na baluyalu, to na bimbuka yankaka.

Kana bantu ya bwala na beno kekunaka ve bima to kesansaka ve bambisi, nge lenda sosa kuyingisa dilongi yai ti dilongi ya nkaka ya ketadila mutindu ya kuyedisa mumbongo ya fyoti.

Se préparer à enseigner une leçon

1. Tanga na dikebi yonso **Mukanda Ya Londi**, mpi kana mpila kele, vutukila yo mbala na mbala. Sonika to sonika mambu ya mfunu na lweka ya lutiti sambu yo sadisa nge na kuyibuka bangindu ya mfunu
2. Tadila **bangindu ya mfunu** ya konso dilongi sambu na kuzaba mambu yina longoki fwete longuka na dilongi yina.
3. Tanga **ba verse yonso** na ntwala ya kupesa yo.
4. Tadila **bima yina** ya nge ke na yo mfunu sambu na konso dilongi, mpi sala bakopi ya mikanda ya ba longoki (bima yina nge fwete pesa bantu) mpi bima ya nkaka ke sadisaka na kulunguka
5. Sala bikesa na kuzaba mbote konso diambu yina kele na **kisalu** (kusala bonso nde nge kele na kati ya disolo, kusala bansaka, mpi mambu ya nkaka yina nge lenda tala). Nge lenda sala bangalasisi ti bantu ya dibuta mpi banduku na nge
6. Baka ntangu ya **kusamba** sambu Nzambi kuyidika bana ya nzo-nkanda, sambu bana ya nzo-nkanda kuwa mambu yina Nzambi kezola nde bo wa, mpi sambu yandi sadisa nge na kulonga malongi yango. Beto fwete vila ve nde, kaka na ngolo ya Nzambi beto lenda mona mutindu bantu kesoba.

Inki mutindu kusadila mukanda yai ya kulonga

1. **Ba ngindu mpi bisadilu:** Konso dilongi ke yantikaka na mabu yai
  - a. **Bangindu ya mfunu** – Yai kele bangindu ya kuluta mfunu yina balongoki fwete bakisa mbote na nsuka ya konso dilongi. Na nsuka ya dilongi, baka mwa ntangu ya kuvutukila yo sambu na kuzikisa kana bana ya nzo-nkanda kebakisa mambu yina.
  - b. **Bisadilu** – Na konso dilongi, bo ta tubila bima yina bo fwete sadila.
    - i. **LUSADISU NA KUMONA** – Bo ta sonika yo mutindu yai. Bo fwete basisa yo na ntwala.
    - ii. Beto kesyamisa beno na kuvanda ti bapapie ya kusunika na zulu na yo, tablo ya mpembe, to tablo ya ndombe sambu na kimvuka ya nene.

iii. Mukanda ya kulongukila kele ve nsiku ya leta. Konso kitini ya dilongi yina kele ti balutiti ya ke wakana ti yo na Mukanda ya Balongoki, bo ta sonika yo mutindu yai na Mukanda ya Balongoki : (SG).

2. **Bantuma sambu na Ntwadisi:** Kele ti bantuma ya sikisiki na dilongi yai sambu na kusadisa nge na kutwadisa mbote formasio. Yo kele ve sambu na kuzabisa yo na bana ya nzo-nkanda. Tanga yo na ntwala sambu nge vanda ya kuyilama na kutwadisa masolo mpi bisalu. Bamvutu na bangiufula ya nkaka ta vanda mpi na bisono ya zulu sambu na kusadisa nge, muntu yina ke pesa formasio, na kuzaba mutindu ya kubenda dikebi ya bana ya nzo-nkanda. Yo kele ve bamvutu yonso ya mbote, kansi kaka mwa bamvutu ya mbote.

Dilongi ya 1: Ntoto kele ya Nzambi

Bangindu ya Mfunu

1. Ntoto na beto ti bima yonso yina kele na kati na yo kele ya Nzambi, mpi yandi kesepelaka na bima yonso yina yandi mesalaka.
2. Beto fwete tanina ntoto na beto sambu yo kele ya Nzambi.

Bisadilu

1. Bakarti/papie ya mpembe (10-20 na konso kimvuka)

Bangogo ya Luyantiku

Module yai ke tadila kisalu ya bilanga. Na ntangu beto kelonguka malongi yai, beto talonguka mambu yina Biblia kelongaka na yina metala bilanga mpi kisalu ya Nzambi mpi mukumba ya beto kele na yo na yina metala kukeba ntoto.

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

- Inki mutindu nge ke salaka kisalu ya bilanga? (kuvanda ti ferme, kusala bilanga, kuteka bima yina nge me katula, mpi buna na buna)
- Banani kele na ntoto yina nge kekunaka? Inki mutindu bo kumaka ti ntoto yai?
- Sambu na nki ntoto kele mfunu mingi?
- Inki mutindu bantu ya nsi-ntoto ketadilaka kimvuka ya bantu? Keti yo ke butaka? Keti bo ke monaka yo bonso kima mosi ya bo me sinza?

Ntoto kele mfunu na bisika mingi na nsi-ntoto. Yo ke butaka madia, ke pesaka bambisi kisika ya kulala mpi beto ke tungaka banzo na beto. Biblia kele ti mayele ya mingi yina ke sadisaka beto na kubakisa mfunu ya ntoto mpi lukanu ya Nzambi sambu na ntoto.

Sambu na kubakisa mbotembote dibanza ya Biblia sambu na ntoto ti bima yonso yina kele na zulu na yo, beto fwete bakisa luswaswanu yina kele na kati ya mambu yina Biblia ketuba ti mutindu bantu ya bansi na beto ketadilaka mpi kesadilaka ntoto.

Ntoto Kele ya Mfumu Nzambi

KISALU NA KIMVUKA YA FYOTI

Bntuma sambu na Ntwadisi: Beno pesa konso kimvuka bakarti 10 to 20 ya mpembe sambu na kusonika to kusala bifwanisu na yo.

Na kati ya bimbuka na beno, beno tubila bima YONSO ya beno kele na yo mfunu sambu na kusala bilanga mpi sambu na kusala bilanga, mu mbandu:

- Bima ya kinsuni
  - Bisadilu mpi bima ya kusadila na konso nsungi ya mvula
  - Bima ya mfunu sambu na kuyela ya bima
1. Sonika to sala kifwanisu ya dibanza mosi na konso karte.
  2. Na nima, beno tadila bakarti na beno mpi beno tula yo na bitini zole, kitini mosi kele ya bima yonso ya santu mpi kitini ya nkaka kele ya bima yonso ya bantu.

RAPORE

- Inki kele na kati ya bima na nge yina kele ya Nzambi?
- Inki kele na kati ya bima na nge yina kele ya bantu? Ketu nge me zwa kima mosi yina kele ve ya Nzambi?

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Tanga Kulonga 10:14; Nkunga 24:1.

- Na kutadila Biblia, nani kele mukwa bima yonso? Yo ketendula inki?
  - *Nzambi ke salaka yo. Nzambi muntu kugangaka yandi mpi bima yonso kele na maboko na yandi. Yandi mepesaka beto mukumba ya kukeba bima yina yandi salaka, kansi yo kele ya yandi.*
- Kana yo kele mpidina, ntoto yina nge kekunaka kele mpenza ya nani? Nani muntu kele na bisadilu yai?
  - *Nzambi ke salaka yo.*

Tanga Kuyantika 1:1-10, 31.

- Inki mutindu nge keyindula nde Nzambi kekudiwaka sambu na bima yina yandi megangaka? Sambu na ntoto yina beno ke salaka bilanga?
  - *Na Kuyantika kapu 1, Nzambi kutubaka nde bima yonso ya yandi salaka kuvandaka ya mbote.*
- Inki mutindu nge keyindula nde Nzambi kezolaka nde beto tadila lugangu na yandi?
  - *Beto fwete monisa ntonda sambu na dikabu ya mbote yina Nzambi me pesaka beto.*
  - *Beto fwete tadila yo bonso kima mosi ya mbote.*
- Inki mutindu nge keyindula nde Nzambi kezolaka nde beto tadila lugangu na yandi?
  - *Yandi kezolaka nde beto tanina, beto yidika, mpi beto disa yo.*
- Ketu bubu yai beto ketadilaka lugangu bonso kima mosi ya mfunu mingi na meso ya Nzambi?

DISOLO NA BIMVUKA YA FYOTI

- Na nki mitindu nge tasoba mutindu na nge ya kusadila ntoto, nzo, mpi bima yankaka ya nge kele na yo kana nge kendima nde yo kele ya Nzambi mpi nde yandi kebakaka yo na valere?

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Bantuma sambu na Ntwadisi: Tanga disolo yai ya kelanda.

Trois familles des fermiers

Na bwala mosi, bantu yonso vandaka kusala bilanga. Ata mabuta mingi vandaka ti masamba ya fioti sambu na kudisa mabuta na bo, bo vandaka kusala bilanga ya mitindu zole yina vandaka mpasi ve na kuteka. Ntoto yango vandaka ti bangumba mpi yo vandaka mpasi na kusala bilanga. Na nsuka ya konso kilumbu, bantu vandaka kutuba mbala na mbala nde: "Ntoto yai kele mfunu ve, katula kaka sambu na kusadisa beto bansukami na kufwa ve". Beto tadila masolo ya mabuta tatu ya bansadi-bilanga yina kezingaka na bwala yai:

Dibuta ya ntete salaka kisalu ya ngolo kuluta mabuta ya nkaka. Tata na yandi vandaka kuzola nde konso mvula yandi kuna bima mingi, yo yina yandi bakaka lukanu ya kuzenga banti yonso yina kuvandaka na kilanga na yandi sambu na kuyedisa bilanga na yandi. Yandi zwaka mpi mwaye ya kubaka masa ya kufwana sambu na bilanga na yandi ya mpa na kubutulaka masa yina bo vandaka kusadila sambu na kulosila banti na bilanga ya bantu yina vandaka kuzinga penepene ti yandi. Yandi waka masolo ya bimvuka yankaka yina vandaka kutubila mutindu bo vandaka kusadila bankisi sambu na kufwa baniama mpi kukumisa bilanga mingi. Yandi tubaka nde yandi ta sala konso kima yina sambu na kukatula bambuma mingi mpi kusala kisalu fyoti.

Dibuta ya zole kumonaka nde masa vandaka kukulumuka na kitini mosi ya ntoto na bo (sambu muntu mosi ya kezingaka penepene na bo vandaka kulosa masa na ntoto na yandi mosi) mpi bo bakaka lukanu ya kukuna ve na kitini yina ata nki mutindu. Yandi monaka nde yandi me katulaka bambuma mingi na nsungi ya bamvula sambanu mpi nde yo lenda vanda mbote na kubikisa yo na nsungi ya mvula ya mvimba. Yo yina, yandi vandaka ti kivuvu nde Yehowa ta lungisa bampusa na yandi. Yandi ti nkento na yandi vandaka kusamba Nzambi konso mvula sambu yandi sakumuna bambuma ya bilanga na bo, mpi bo vandaka kupesa ndambu ya bambuma na bo na bantu ya dibundu yina kuvandaka na mfunu na yo. Yandi ti bana na yandi vandaka kusala na bilanga konso kilumbu, bo vandaka kukuna mpi kukatula matiti na dikebi yonso. Bo yonso sambaka sambu Nzambi kupesa bo mayele ya kuzaba mambu yina bo fwete sala mpi yina bo fwete sala ve. Bo solulaka ti bantu ya mayele ya bwala yina mpi bo bakisaka nde bo fwete kuna bima ya nkaka ya bilanga sambu na kuvutula azot na ntoto na bo. Yo yina, bo vukisaka mwa bambuma ya madesu ya nti ya ble ti bambuma yankaka ya bilanga na bo sambu na kukumisa ntoto kitoko. Bo vandaka kupesa Nzambi matondo sambu na bima yonso: ntoto, bambuma, ngolo ya kusala mambu, mvula, mpi ntangu.

Dibuta ya tatu na kimvuka na beto vandaka kulutisa ve ntangu mingi na kuyidika ntoto na bo. Bo vandaka kuzabisa bantu yonso nde ntoto na bo vandaka ya mbi kibenini na kati ya bantu. Bambisi na bo vandaka kubebisa ntoto mpi bamvindu ya bantu vandaka kubebisa bantu ya masa na bo. Bo kunaka bima yina vandaka kulomba bikesa mingi ve sambu na kukatula yo konso mvula. Na bamvula mingi, bo vandaka kukatula ve bambuma ya kufwana sambu na kulungisa bampusa ya mabuta na bo na nsungi ya bangonda sambanu. Nsuka-nsuka, bo tekaka lupangu na bo na mfinangani mosi mpi bo kwendaka kuzinga na kisika ya nkaka.

- Nani kusalaka mambu bonso nde ntoto kuvandaka ya Nzambi?
  - *Dibuta ya zole - muntu ya ke salaka bilanga, nkento ti bana.*
- Inki bo salaka sambu na kumonisa nde bo bakisaka nde Nzambi muntu kuvandaka munkwa-ntoto na bo?
  - *Mono sambaka sambu na kulomba mayele.*
  - *Mono sambaka sambu na kukatula bambuma.*
  - *Mono vandaka kutula ntima nde Nzambi ta lungisa bampusa na bo.*
  - *Mono vandaka kupesa ndambu ya bima yina mono vandaka kukatula na bilanga na bantu yina vandaka na yo mfunu.*
  - *Mono lombaka bandongisila sambu na kuzaba mutindu ya kusadila mbote ntoto na bo.*
  - *Kukuna bantiyina kele ti bavitamine mingi sambu ntoto kuvutuka mutindu yo vandaka ntete.*
  - *Matondo mingi na Nzambi sambu na bima yonso.*
  - *Bo vandaka kusala kisalu ya ngolo na bilanga na bo.*
- Inki mutindu yo swaswanaka ti mambu yina bantu yankaka vandaka kusala mpi kukwikila?
  - *Kukwikila nde ntoto kele mpamba.*
  - *Kusala konso kima yina bo lenda sala sambu na kuyika bima mingi na bilanga, mu mbandu kuzenga banti yonso, kusadila bankisi, to kulosa bima mingi na ntoto.*
  - *Kubaka bima ya bantu yankaka sambu na mambote na nge mosi.*
  - *To kukonda kutanina ntoto.*
  - *To kubika nde bantu kubebisa mpi kubebisa ntoto.*
  - *Sala mambu kukonda mpasi.*
- Inki bambandu yankaka kemonisa nde beto tasala mambu na mutindu yankaka kana beto mezaba nde Nzambi kele munkwa ya ntoto ti bima yonso ya beto kele na yo?
  - *Beto fwete pesa Nzambi ndambu ya bima ya beto kekatula na bilanga.*
  - *Beto tanina ntoto mutindu Nzambi ketaninaka beto.*
- Kuzaba nde bima yonso kele ya Nzambi, inki bupusi yo tavanda na yo na mutindu na nge ya kusala bilanga?

Nzambi kele Ngangi ya bima yonso mpi bima yonso kele ya yandi. Yo yina, beto ke monaka nde ntoto kele kisika mosi ya mbalu mingi na kati ya bima yina Nzambi me gangaka. Yo yina, ata beto kezaba ve nki mbuma yo tabuta, ntoto ya Nzambi mefwana mpenza nde beto sadila yo. Beto ke pesaka Nzambi lukumu ntangu beto ke taninaka ntoto mpi bima yonso yina yandi me gangaka.

Kusadila

Na mposo yai, baka ntangu ya kutala bima yina Nzambi megangaka. Beno sosa mambu yina kele ya mbote mpi beno pesa mersi sambu na yo. Ntangu nge ke sepela na kitoko ya bima yina Nzambi me gangaka, lomba yandi na kusonga nge mutindu nge lenda sadila yo mbote sambu na kumonisa ntonda na nge sambu na bima ya kitoko yina yandi me gangaka sambu beto zinga na kati.

Dilongi ya 2: Kisalu ya Muntu na Lugangu

Bangindu ya Mfunu

1. Lukanu ya Nzambi kele nde bantu kuyala, kukeba, mpi kutwadisa lugangu yonso.

Bisadilu

1. Bisadilu Yina Kesadisaka na Kumona Mambu
  - a. Nani Keyala Lugangu? (*kana nge kesadila yo bonso nsaka ya bantu kesala*)
  - b. Cartes de création (*un jeu tiré du module 3*) - créez un jeu pour chaque groupe
2. Kima mosi ya mfunu (Tala 'Bangogo ya Luyantiku: Bantuma Sambu na Muntu ya Ke Pesaka Bantuma')

Bangogo ya Luyantiku

Bantuma sambu na Ntwadisi: Nata kima mosi ya mfunu yina nge ke bakaka na mbalu, ziku kima mosi ya bo me bumbaka na dibuta na beno to kima mosi ya mfunu yina muntu mosi ya nge ke zolaka mingi me salaka. Monisa kima yina ya mfunu na kimvuka mpi tubila mutindu nge zwaka yo, sambu na nki yo kele mfunu sa mbu na nge, mpi mfunu na yo na luzingu na nge. Na nima, lomba muntu mosi na kati na beno na kukwisa. Pesa yo na muntu yango mpi lomba yandi na kusadisa nge. Pesa bo mersi mutindu bo ndimaka na kusadisa yandi. Beto ta tadila yo na nima na disolo yai.

Beto Kele Bakapita ya Bima Yina Nzambi Mesalaka

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Tanga Kuyantika 1:26-28.

- Inki mutindu kisalu ya Adami kuswaswanaka ti ya bigangwa yankaka yonso ya Nzambi?
  - Nzambi gangaka Adami sambu na kuyala bambisi, bandeke, bambisi ya masa, mpi bambisi yonso ya ke vandaka na ntoto.
- Inki mutindu Nzambi kutendulaka mukumba ya Adami na yina metala kutanina lugangu? Sadila bangogo na nge mosi sambu na kutendula ntendula ya bangogo yai?
  - To kuyala yo—to kuvanda ti kiyeka na zulu na yo
  - Kufulusa ntoto—kudisa yo, kukeba yo, kutanina yo
  - Kutomisa yo sambu na kuyala yo—kutwadisa yo, mpi kuyala yo.

Biblia ke monisa nde Nzambi me pesaka beto mukumba ya kutanina mpi kuyala bima yina yandi me gangaka.

KISALU NA KIMVUKA MOSI — DISOLO TO NSAKA

Bantuma sambu na Ntwadisi: Beno lenda tanga **LUSADISU NA KUMONA** kuyala lugangu disolo to lomba na bantu ya luzolo ya mbote na kusala nsaka ya mosi na mosi. Na luyantiku ya kilumbu, lomba bantu tatu to iya na kusala bonso bantu ya kesalaka bilanga (babakala, bankento, mpi bana) mpi bantu zole to tatu na kusala bonso bampuku. Na Lusadisu na Kumona: Tanga disolo yina mpi lomba bantu ya luzolo ya mbote na kusala bonso nde bo kele na kati ya disolo yango ntangu nge ketanga.

Nzambi mepesaka bantu kiyeka mpi mayele ya kuyala na mayele yonso bima yina yandi gangaka na mpila nde bo disa yo, bo tanina yo, bo tomisa yo, mpi bo sadila yo mbote. Kansi, bantu mingi keyindulaka nde bantu

ketwadisamaka na bima yina Nzambi megangaka mpi nde beto kele na nsi ya bupusi ya bima yina yandi megangaka.

Nani keyala Bigangwa ya Nzambi?

Na bwala mosi ya kele na bangumba na Amerika ya Sudi, bantu yonso vandaka ti dikambu mosi. Banda ntama, bantu kekunaka mpi kekatulaka bambuma ya ble. Konso kilumbu, babakala, bankento, mpi bana vandaka kukwenda kusala na bilanga.

(Yo lombaka nde bantu ya kesalaka bilanga kusala bisalu yonso yina bo vandaka kusala sambu na kuyidika, kukuna, mpi kukatula bambuma ya masangu.) Bo yidikaka ntoto. Bo kunaka bankeni yango na dikebi yonso. Bo vandaka kuzikisa nde bankeni yango vandaka ti masa mpi bima ya mbote sambu yo yela.

Yo vandaka kisalu mosi ya ngolo. *(Babakala vandaka kututana mpi kudipakula na ilungi, bankento vandaka kuwa mpasi na mukongo, mpi bana vandaka kubokuta sambu bo vandaka ya kulemba.)* Yo vandaka kulomba nde bantu yonso kusala kumosi, mpi mbala mingi bana vandaka kukwenda ve na nzo-nkanda. Ata bo vandaka kusala ngolo nki mutindu, yo vandaka kumonana bonso nde bo vandaka ve ti madia ya kufwana na mvula ya mvimba.

Na ntangu yina, dibuta mosi ya bampuku ya nene mpi ya kyese vandaka kuzinga na bwala yina. Na mpimpa yina ya mvimba, bampuku vandaka kuvanda na nzo yina ya madidi mingi, bampuku ya bambuta vandaka kulala mwa mpongi mpi kutanga zulunalu, ebuna bampuku ya fioti vandaka kubaka ntinu sambu na kutala. Bo vandaka kusepela na luzingu ya kukonda mindondo, mingi-mingi na nsungi ya kukatula bima na bilanga, sambu bo vandaka ti makuki ya kudya bambuma yonso ya ble yina bo vandaka kuzola mpi kunata ndambu sambu na kubumba yo na bilumbu kekwise na kisika yina bantu zolaka ve kumona yo.

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

- Tendula mambu yina kusalamaka na ntangu nge vandaka kusala nsaka yina.
- Na disolo yai, nani kele mayele mingi, bantu to bampuku?
- Banani vandaka kuyala na kimvuka yai ya bantu, bantu to bampuku?
- Inki dilongi beto lenda baka na disolo yai?

Biblia ketuba nde babakala ti bankento fwete vanda ti kiyeka na zulu ya bima yonso ya Nzambi mesalaka. Nzambi kupesaka bo mayele ya kuyidika mambu mpi mayele ya kuyindula sambu yandi salaka bo na kifwani na yandi. Nzambi kezolaka nde bantu kusadila mayele ya kuganga yina yandi mepesaka bo sambu na kulemfuka na munsiku ya kuyala lugangu, na kisika ya kubika nde lugangu kuyala bo.

- Inki mutindu beto lenda sadila malongi ya disolo yai na teritware na beto?
- Pesa mbandu mosi to zole ya kemonisa mutindu bantu ya bwala na beno mekatulaka mambu ya mpasi (mu mbandu, mutindu bo mekatulaka bampuku) mpi mutindu beno lenda sadila mayele ya mpa sambu na 'kuyala bima yonso ya Nzambi mesalaka.'

DISOLO NA BIMVUKA YA FYOTI

- Inki mambu yankaka ya mpasi nge kekutanaka na yo na kisika yina yo kemonanaka bonso nde bima ya bo mesalaka ketwadisa luzingu ya bantu?
- Inki kele mwaye ya kumanisa bampasi yai? Kana nge kele ve ti bamvutu, na nani nge lenda sosa bamvutu?

RAPORE

Sambu na kutanina lugangu, beto fwete sadila ve kaka ngolo na beto ya nitu, kansi beto fwete sadila mpi mayele na beto ya kuyindula mpi mayele na beto sambu na kusala bilanga, kukeba yo, mpi kuyidika yo. Ntangu beto keyalaka, disongidila, ntangu beto kesalaka mpi kekebaka bima yina Nzambi mesalaka, beto kelemfukaka na bansiku ya Nzambi mpi beto kemonisaka kifwani na yandi na bantu yankaka.

Kusadila

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Bantuma sambu na Ntwadisi: Tanga disolo yai ya kelanda.

Na Ouganda, pastere mosi kulungisaka formasio ya TCV. Yandi vandaka na kyese mingi sambu na dilongi yina kele na kitini ya 3 yina ketubila mutindu beto fwete sadila mbote bima yina Nzambi mepesaka beto. Na mpimpa yina, yandi vutukaka na nzo mpi sambaka nde: "Nzambi, keti kele ti kima mosi ya mono kele na yo ya mono ke sadila mbote ve?" Nzambi kuyibusaka yandi nde tata na yandi kupesaka yandi kilanga ya ba acre zole yina yandi kunaka ntete ve. Yandi vandaka kudiya nki yandi fwete sala.

Kilumbu mosi, yandi vandaka na zandu mpi kumonaka bakamio yina vandaka kunata bapapayi. Nzambi kuyibusaka yandi nde: "Bambuma ikwa kele na kati ya papaye mosi?" Yandi yindulaka nde: 'Yo kele mingi.' Yo yina, Nzambi kupesaka yandi na kusumba bapapayi zole ti dolare mosi yina yandi vandaka na yo. Yandi nataka yo na nzo na yandi mpi kukunaka bankeni na kati ya nzo ya bambisi. Ntangu yo vandaka ya kuyilama, yandi vandaka kuyingisa yo na bilanga na yandi. Na nima ya mvula mosi, yandi kumaka ti bapapie 300 na bilanga na yandi, mpi bakamio yina yandi vandaka kumona na zandu vandaka kukuma na nzo na yandi! Yandi kumaka mbandu ya mbote sambu na bantu ya bwala na yandi. Yandi vandaka na mpila ya kufuta mbongo ya nzo - nkanda ya bana na yandi mpi yandi vandaka kusadisa bantu yankaka yina vandaka na mpasi.

- Pastere kusalaka inki?
  - *Mono sambaka.*
  - *Yandi kunaka bapapayi sambu na kulemfuka na ntuma ya Nzambi*
- Inki mutindu Pastere kukumaka nkengi ya mbote ya bima yina Nzambi kupesaka yandi?
  - *Yandi kunaka ntoto na yandi -yandi zolaka kusadila mbote ntoto yina Nzambi pesaka yandi.*
- Inki mbuma yo butaka?
  - *Yandi vandaka ti bima ya kufwana sambu na dibuta na yandi mpamba ve, kansi mpi sambu na kusadisa bantu yankaka.*

KISALU NA KIMVUKA YA FYOTI (Bimvuka 3-4)

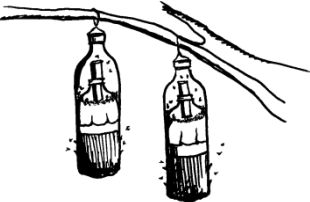

Bantuma sambu na Ntwadisi: Sadila **LUSADISU NA KUMONA**: Bakarte ya Bifwanisu (Kifwanisu 3)

Beto salaka kisalu mosi na Module 3, yina beno lenda yibuka, beto kabulaka bakarti na bimvuka zole sambu na kuzaba kana yo vandaka kumonisa kuwakana ya mbote ti lugangu to ve. Na kimvuka, beno tadila dyaka bakarti yankaka mpi beno sala mambu yai kelanda:

1. Yantika na kusala lisiti ya mambu yina nge kesala ntangu yai na kimvuka na nge. Na nima, beno tubila mambote yina beno mebakaka na kusala mambu yai.
2. Na nima, tala bitini ya nkaka ya karti yina ke monisa mambu yina nge ke sala ve. Sambu na nki nge ke salaka ve mambu yai?
3. Beno tubila mutindu konso karti lenda vanda mutindu ya kutwadisa lugangu ya Nzambi mutindu Biblia ketuba yo na mukanda ya Kuyantika.
4. Tanga mutindu mosi to mitindu zole yina beto lenda sadila mbote bima yina Nzambi megangaka.

Bantuma sambu na Ntwadisi: Bisoona ya bo me tula na zulu ya ntu na tablo yai kele kaka mwa bangindu ya ke monisa mutindu ya kuvanda kapita ya mbote.

<p>Kusansa ba nyama</p> 	<p>Masa ya mbote</p> 	<p>Kusala bilanga</p>
<p>Bo songaka beto na kutanina bambisi. Beto fwete pesa bo bisika ya mbote ya kubumbana na mpila nde maladi kukota ve na banzo na beto.</p>	<p>Kusadila filtre, kuzenga masa, to kutula yo na ntangu (SODIS) kesadisaka na kukumisa masa ya mbote sambu nitu na beto kunwa yo na mpila nde yo pesa beto ve maladi.</p>	<p>Beto fwete sadila ntoto yina Nzambi me pesaka beto. Yandi fwete lungisa bampusa ya mabuta na beto, kansi ve kuyala beto. Beto fwete sadila bametode ya kulosila masa mpi banzila ya kukumisa ntoto mbote sambu yo pesa bima mingi.</p>
<p>Kubaka bima ya mvindu</p> 	<p>Kutunga Nzo</p> 	<p>Nzo ya bamvindu</p>
<p>Nzambi ke zolaka nde beto tanina ntoto. Yo ketendula nde beto fwete taninaka yo na mpila nde yo pesa Nzambi lukumu. Beto fwete losa ve mvindu na ntoto, kansi beto fwete losa yo na kisika bo ke losaka bima ya mvindu.</p>	<p>Beto ke vandaka na mfunu ya kisika ya kubumbana na mwini mpi na mvula. Yo kele na kati ya lukano ya Nzambi sambu na beto yonso na kuvanda ti nzo ya mbote. Ntangu ti mvula keyalaka beto dyaka ve.</p>	<p>Banzo ya bwiki kekatulaka bamaladi mpi yo kesadisaka beto na kutanina kisika ya beto kezingaka. Beto fwete tanina kisika yina beto ke zingaka mpi beto fwete kuditanina na bamaladi.</p>
<p>Mutambu ya mpuku</p> 	<p>Kutima dibulu</p> 	<p>Kulala na nsi ya musitiker</p>
<p>Bima ya kukanga bampuku lenda sadisa beto na kufyotuna ntalu ya bampuku yina kedyaka madya na beto. Yo kelombaka ve nde mitambu ya bampuku kuvanda mpasi na kusadila. Bo lenda sala yo ti banti ya banti bonso yai. Beto fwete yala bima</p>	<p>Bima ya masa yina kele na nsi ya ntoto kele banzila ya Nzambi kesadilaka sambu na kubaka masa. Masa ya dibulu kesadisaka beto na kuvanda bunkete mpi na mavimpi ya mbote.</p>	<p>Kulala na kati ya moustiquaire kele mutindu mosi ya beto ke sadilaka sambu na kukanga bamikengi yina ke nataka maladi yina lenda bebisa nitu na beto.</p>

yina kele na lugangu mpi kubika ve nde baniama kudia madya na beto to kupesa beto maladi.		
Mutambu sambu na bingi-ningi 	Kusansa ndunda 	Kuzenga b anti mingi ve
<i>Bima ya kubenda banzinzi kele mwaye mosi ya bo kesadilaka sambu na kufyotuna ntalu ya banzinzi. Bandeke lenda nata maladi mpi kubebisa madya na beto. Bo kezabisaka beto nde mutindu mosi ya kusala yo kele ya kuyidika bima yina beto kebutaka mpi kufyotuna ntalu ya bampasu.</i>	<i>Kusansa bandunda ya mbote kele mutindu yankaka ya beto lenda yedisa bima yina kele na lugangu mpi kupesa mabuta na beto madya ya mbote.</i>	<i>Beto fwete sala yonso sambu na kuzenga banti mpi kukuna banti ya mpa. Banti kele dikabu ya Nzambi mepesaka beto sambu na kutanina beto na kunikana ya ntoto. Kana beto kezenga banti mpi ke sadila ve ntoto, yo takuma ntoto ya mpamba. Yo ketadila ve lugangu.</i>

RAPORE

Bantuma sambu na Ntwadisi: Tadila dyaka bangyufula yai ya kele na zulu mpi sadisa yandi na kuzaba mitindu ya mpa ya kutwadisa mbote lugangu ya Nzambi.

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Bima yonso kele ya Mfumu. Yandi kele ti bima yonso. Ntangu Yehowa pesaka Adami kisalu ya kubundula kilanga ya Edeni, yandi pesaka bantu kiyeka ya kuyala bima yonso yina yandi gangaka.

Bantu kele ve bankwa na yo, kansi beto bantu ketaninaka yo.

Kusadila mbote bima ya Nzambi megangaka sambu na kulungisa lukanu na yandi mpi sambu na kukumisa Ngangi na beto ketendula kusoba bima yina yandi megangaka na mpila nde yo sadila Nzambi mpi yo pesa yandi lukumu. Na kisika ya kubebisa ntoto, muntu yina kesalaka bilanga fwete yidika yo na mpila nde yo pesa bana yina tabutuka na nima bima mingi. Na kisika ya kusadila lugangu sambu na kulungisa bampusa ya bwimi mpi ya kimvwama ya bantu, muntu yina kesalaka bilanga fwete tanina mpi kuyedisa lugangu na mpila nde yo vanda lusakumunu sambu na bantu yankaka.

- Keti nge keyindula nde bantu ketaninaka mbote kima yina bo kele na yo kuluta kima yina muntu yankaka kele na yo to yina yandi kele na yo ve?
- Ntangu mono pesaka muntu mosi na kati na beto kima mosi ya mfunu, keti nge yindulaka nde yo kumaka ya nge? Keti nge vandaka kukeba yo mbote sambu yo vandaka ya mono? Sambu na nki? Keti nge zolaka kutudila yo dikebi mingi kuluta kana yo vandaka ya Ntotila to ya Prezida? Sambu na nki?

Matondo mingi na mutindu beno ke taninaka kimvwama na mono!

Kusungimina lugangu ya Nzambi kele mukumba mpi dikabu. Inki nge tasala ti dikabu yai?

Bangogo ya Nsuka

Nzambi mepesaka bantu mukumba ya kuyala mpi ya kutanina lugangu.

- Na ntangu beto keyindulaka na yina metala kimvuka ya bantu, inki kima ya lugangu bo ketaninaka ve mbote?
- Inki beto lenda sala kumosi sambu na kununga yo?

DISOLO NA MUNTU YA NKAKA

NGE ti nduku na nge, beno yindula mambu ya lugangu yina bo mepesaka beno na kutwadisa - ntoto na beno, nzo na beno, dibulu na beno ya masa, bambisi na beno, mpi buna na buna. Pona dyambu mosi ya nge fwete tomisa, mpi songa nkwelani na nge mutindu nge tasala yo na mposi yai. (Beni baka bitini ya bisalu yina beno lenda sala mbote kuluta.)

Samba na nsi ya ntima to na kimvuka ntangu yai, mpi funguna bifu yonso ya nge mesala mpi lombi mayele na Nzambi sambu na kukeba, kuyedisa, mpi kuyala lugangu na yandi.

Kisambu ya Nsuka:

Matondo mingi, Nzambi, na mutindu nge me bikaka nde lugangu kuyala nge. Mu kendima nde bantangu yankaka mu vandaka kubika nde lugangu kutwadisa luzingu na mono mpi mambu ya mu vandaka kusala. Mono kelomba nge mayele ya kuyala lugangu mutindu nge keyala kimfumu na nge. Tata, sadisa mono na kuvanda nkengidi ya mbote ya lugangu mutindu nge kanaka yo mpi na kutomisa ntoto sambu na dibuta na mono mpi sambu na bantu ya bwala na beto bubu yai mpi na bambandu ya bilumbu ke kwisa. Mono me baka lukumu ya kusadila bima yonso ya nge me gangaka, ya kupesa nge lukumu, mpi ya kusadila bima yonso yina nge me pesaka mono sambu na kutomisa yo.

Dilongi ya 3: Muntu ya Ntete yina Kuzengaka Ntoto

Bangindu ya Mfunu:

1. Kisalu ya ntete ya Adami kuvandaka ya kusala bilanga. Kisalu ya bilanga kele kisalu mosi ya nene ya Nzambi.
2. Kisalu kele na kati ya lukanu ya kisina ya Nzambi, mpi yo kepesaka beto lukanu mpi yo kepesaka beto lukumu.

Bisadilu:

1. Mukanda ya longoki (SG)
  - a. Mfunu ya kisalu (graphique et questions)

Muntu ya Ntete yina Kuzengaka Ntoto

Na malongi na beto zole ya ntete, beto longukaka nde Nzambi kele munkwa ya BIMA YONSO ya yandi mesalaka mpi nde yandi mepesaka beto mukumba ya kutanina bima yonso ya yandi mesalaka. Na disolo yai, beto tatadila mutindu Nzambi ketadilaka kisalu ya bilanga mpi kisalu na beto.

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

- Inki mutindu bo ketadilaka bantu ya kesalaka bilanga na insi na beno?
- Kana bantu lendaka kupona kisalu yina bo zolaka kusala, keti bo zolaka kukuma bantu ya kesalaka bilanga? Sambu na nki to sambu na nki ve?

Tanga Kuyantika 2:8-9.

- Verse yai ketuba nde Nzambi kusalaka inki?
  - *Yandi kunaka kilanga mpi yandi salaka na mpila nde bima kubuta na ntoto.*
- Inki mutindu bo kebingaka muntu yina kesalaka bilanga?
  - *Muntu ya Ke Yidikaka Bima.*
- Kana Nzambi kele muntu ya kesalaka bilanga, nge keyindula nde yo ketendula nki sambu na bantu yina kesalaka bilanga?
  - *Bansadi-bilanga kele na mfunu mpi bo kele ti lukanu.*
- Inki yandi kunaka na kilanga na yandi?
  - *Banti ya mitindu yonso.*
- Inki kele balukanu zole ya banti yina Nzambi kukunaka?
  - *Yo fwete vanda kitoko (ya mbote sambu na meso) mpi ya madya (ya mbote sambu na kudya).*
- Keti kisalu ya bilanga kele kisalu mosi ya mfunu? Sambu na nki to sambu na nki ve?

Na kutadila mukanda ya Kuyantika, Nzambi muntu vandaka muntu ya ntete yina salaka bilanga! Ntangu Nzambi salaka zulu ti ntoto, bambisi ti bambisi ya masa, mpi bima yonso yina kele na kati na yo, yandi tubaka nde: "Yo vanda mpidina". Biblia ketuba nde Yandi "kunaka kilanga" mpi kutulaka Adami na kati na yo. Yandi kunaka banti yina vandaka kitoko na kutala mpi mbote na kudya. Kisalu ya bilanga kele kitini ya mfunu ya disolo ya lugangu. - Nzambi vandaka muntu ya ntete ya vandaka kusala bilanga!

KUDITADILA MAMBU YINA

- Inki mutindu nge kekudiwaka sambu na kisalu ya bilanga?

- Nge keyindula nde Nzambi vandaka kudiwa nki mutindu ntangu yandi vandaka kusala bilanga?
- Keti nge mpi kekudiwaka mutindu yina? Sambu na nki to sambu na nki ve?

Kisalu ya Ntete ya Adami

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Tanga Kuyantika 2:15.

Na nima ya kuganga bima yonso, Nzambi pesaka Adami kisalu mosi ya mfunu. Yandi pesaka yandi kisalu na yandi ya ntete.

- Sambu na nki Nzambi kutulaka Adami na kilanga ya Edeni?
  - *Sambu na kusala ti yandi mpi kutanina yandi.*
  - *Kuvanda muntu ya kesalaka bilanga.*
- Kukeba' yo ketendula inki? Inki beto kesalaka ntangu beto kekudibanzaka sambu na kima mosi?
  - *Yo ketendula kutanina mpi kudisa yo na mpila nde yo vanda na mavimpi ya mbote mpi yo buta bambuma.*
  - *Yo ketendula mpi kupesa yandi valere mpi kusepela ti yandi.*
- Inki bisalu yandi lenda sala konso kilumbu sambu na kusala mpi kukeba kilanga?
- Inki mutindu Adami kuzabaka mutindu ya kusala mambu yai?
  - *Yo fwete vanda nde Nzambi kupesaka yandi nzayilu ya kusala mambu yina, to yo fwete vanda nde Nzambi kulongaka yandi mutindu ya kusala yo.*
- Inki beto lenda sala sambu na kutanina lugangu ya Nzambi?
  - *Tanina yo na mambu ya mbi to ya kubeba - Tanina yo na bamvindu mpi na bamvindu na kusadilaka batolotolo, na kubukaka ve banti mingi, na kunwanisaka baniama mpi na kuyidikaka ve ntoto.*
  - *Yo kele mfunu na kutula mbongo mingi sambu na kutomisa yo.*

Nzambi kunaka kilanga mpi pesaka Adami mukumba ya kubundula yo mpi kutanina yo. Kisalu ya ntete ya Adami kuvandaka ya kusala bilanga. Yo vandaka kisalu mosi ya mfunu na lugangu ya Nzambi. Yo kele mfunu na kuzaba nde kisalu kuvandaka na kati ya lukanu ya kisina ya Nzambi sambu na bantu na ntwala nkutu nde disumu kukwisa na nsi-ntoto.

Mfunu ya Kisalu

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

- Inki mutindu bantu ya bwala na beno ketadilaka kisalu?
- Keti bantu kezolaka kusala kisalu? Sambu na nki to sambu na nki ve?
- Banani kesalaka mingi?
- Sambu na nki bantu kesalaka?
- Inki zolaka kusalama kana Adami vandaka ve kukeba kilanga mpi bambisi yonso?
- Na mabanza na nge, inki takumina bwala na nge kana bantu kuyambula kusala bilanga mpi kukeba bambisi? Inki beto lenda tuba kana muntu ya kesalaka bilanga kele ve?

BANKUNGA NA BIMBUNDU YA FIOTI (SG)

Tanga baverse yai ya melanda, mpi pesa mvutu na bangyufula yai:

Bingana 14:23; 12:11; 2 Tesalonika 3:10; 2 Timoteo 2:6; Kolosai 3:23-24

- Biblia kemonisa nde nki tasalama kana bantu kusala ve?

- Biblia kemonisa nde nki tasalama kana bantu kesala ksalu?
- Inki mambu yankaka beto fwete bakisa na yina metala ksalu?
- Sambu na nge, ksalu ya bilanga kele mfunu nki mutindu? Sambu na nki yo kele mfunu to sambu na nki yo kele mfunu ve?

RAPORE

Na luyantiku, ksalu kuvandaka na kati ya lukanu ya Nzambi. Na mambu yonso ya beto kesalaka, Nzambi kebinga beto na kusala yo na mutindu mosi ya mbote mpenza sambu na lukumu na yandi. Ksalu na beto kele na valere, yo kele ya lukumu, mpi yo kele ti lukanu. Mukumba ya ntete ya Nzambi kupesaka Adami kuvandaka ya kusala mpi ya kukeba bima yina Nzambi kugangaka, disongidila, ksalu ya bilanga. Yo yina, ksalu ya bilanga kele ksalu mosi ya nene ya Nzambi. Yandi kelungisaka ksalu yina Nzambi mepesaka yandi, yo yina yandi kele ti lukumu mpi lukanu.

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Bantuma sambu na Ntwadisi: *Lomba bana ya nzo-nkanda na kupesa mvutu na bangyufula yai zole. Sala nde yo vanda ksalu mosi ya kyese yina kemonisa nde ksalu yango mekatukaka na Nzambi mpi yo kepesaka muntu lukumu. Ksalu kele sambu na mambote na beto mosi.*

Sonika MAMBU YONSO ya nge KE ZOLAKA na ksalu ya bilanga.

Sonika MAMBU YONSO yina nge KE ZOLAKA na ksalu na nge.

Na luyantiku, ksalu kuvandaka na kati ya lukanu ya Nzambi. Na mambu yonso ya beto kesalaka, Nzambi kebinga beto na kusala yo na mutindu mosi ya mbote mpenza sambu na lukumu na yandi. Kana beto ke sala ksalu ya ngolo, beto ke kudiwaka mbote. Beto ke kudiwaka nde beto ke sala ksalu mpi ke sadisa bantu. KUKONDA kusala ksalu, to kusala yo mbote ve, lenda sala nde beto kudimona kukonda mfunu.

Bangogo ya Nsuka

Bubu yai, beto me tubila mambu zole ya mfunu mingi: Ksalu ya bilanga mpi ksalu! Bika beto tadila yo mpi beto yindula.

Ksalu ya bilanga: Mukumba ya ntete yina Nzambi kupesaka Adami kuvandaka ya kusala mpi kukeba bima yina Nzambi kugangaka, disongidila, kusala bilanga bonso yandi. Yo yina, ksalu ya bilanga kele ksalu mosi ya nene ya Nzambi. Yandi kelungisaka ksalu yina Nzambi mepesaka yandi, yo yina yandi kele ti lukumu mpi lukanu.

Ksalu: Ksalu na beto kele mfunu, yo kepesaka lukumu, mpi yo kevandaka ti lukanu. Nzambi, yina gangaka beto, kusalaka beto sambu na kusala ksalu sambu yandi zabaka nde yo tapesa beto valere, lukumu, mpi lukanu!

1. Beno baluka na nkweni na beno, ye beno zabisa yandi kima mosi ya beno melonguka na yina me tala bilanga, ye kima mosi ya beno melonguka na yina me tala kusala ksalu. *(Pesa bo minuta mosi to zole sambu na kusolula ti muntu yina kezingaka penepene na bo.)*
2. Ntangu beto me manisa, baka mwa ntangu ya nkaka sambu na kuzabisa mfinangani na nge mutindu nge ta kuna mpi ta sala ksalu na nge. *(Pesa bo minuta mosi to zole sambu na kusolula ti muntu yina kezingaka penepene na bo.)*

Kisambu ya Nsuka: Tata na beto ya zulu, beto kezaba nde nge mepesaka beto ntoto yai sambu yo buta bambuma mingi. Beto mezaba mpi nde nge gangaka beto sambu beto sala. Beto kepesa matondo sambu na balusakumunu yai zole ya kitoko yina kedisaka nitu na beto mpi kepesaka valere, lukumu, mpi lukanu na

myoyo na beto. Mfumu, sadisa beto, beto bantu ke salaka bilanga, na kusala na mpila ya beto lenda na ntoto ti na kisalu ya nge me pesa beto sambu na lukumu na nge, na mpila nde beto mpi kuvanda lusakumunu sambu na bantu ya nkaka yina ke diaka mpi ke diaka na kisalu ya beto ke salaka na ntoto. Amen.

Dilongi ya 4: Nzambi Kebelulaka Ntoto

Bangindu ya Mfunu

1. Kana beto ke lomba Nzambi mayele mpi ke lemfukila yandi, yandi ta pesa beto yo.
2. Lusilu ya Nzambi ya kubelula ntoto na beto ketendula nde beto tabaka balusakumunu ya kinsuni ti ya kimpeve kana beto kelemfukila yandi.

Bisadilu

1. Mukanda ya longoki (SG)
  - a. Mayele ya Nzambi sambu na kusala bilanga

Bangogo ya Luyantiku

Na masolo yina meluta, beto monaka nde Nzambi metulaka beto bonso bakapita ya lugangu na yandi. Beto longukaka mpi nde Nzambi muntu kuvandaka muntu ya ntete na kusala bilanga mpi nde yandi salaka beto sambu na kusala kusalu. Na dilongi yai, beto ta yantika kutadila mingi kusalu ya bilanga mpi mutindu beto lenda sadila mbote ntoto na beto.

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

- Keti nge mesambaka sambu na ferme na nge? Keti yo kele sambu ntoto kubasisa bima na yo to sambu mayele ya kuyidika ntoto kusala?
- Sambu na nki to sambu na nki ve?
- Inki mbuma yo butaka?
- Keti nge keyindula nde Nzambi ketulaka dikebi na mutindu nge kebundulaka bankeni?

Nzambi lenda pesa nge mayele ya kuzaba mutindu ya kuyedisa kikalulu yai. Ntangu bantu ya Izraele vandaka kuyilama sambu na kukota na Ntoto ya Lusilu, yandi pesaka bo bantuma mingi ya sikisiki na nzila ya Moize. Katula bantuma, Yehowa kupesaka bo balusilu kana bo lemfukila yandi.

Nzambi Kekotila

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Beto tadila ntete mitindu zole yina Nzambi kusadilaka sambu na kuganga bima.

Yo kele disolo ya George Washington Carver, muntu mosi ya mezabanaka mingi yina vandaka muntu ya kesalaka bilanga, longi, mpi muntu ya siansi.

George Washington muntu ya ke salaka bifwanisu

George Washington Carver kubutukaka na kimpika na mvu 1864. Yandi kumaka mwana-nsiona ntangu bibuti na yandi yonso zole kufwaka mwa bamvula na nima. George vandaka kuzola kulonguka mpi yandi kumaka muntu mosi ya melongukaka mingi mpi longi na iniversite mosi. Na ntangu yina, bantu yonso ya bwala yina Carver vandaka kuzinga vandaka kukuna bansinga ya coton na bilanga na bo. Carver kulongaka bantu ya kesalaka bilanga na kuyingisa bimenina na bo mpi na kukuna ba noyau na kisika na yo. Yo yina, ntoto kumaka ti madia mingi mpi bansadi-bilanga kumaka kukuna mingi coton. Bo sepelaka mingi! Kansi, bo vandaka kuzaba ve nki bo fwete sala ti bansende yina bo vandaka kulokuta. Bo lendaka ve kuteka yo yonso, mpi yo vandaka kuvila na banzo na bo ya kubumbila bima.

Carver bakaka lukanu ya kuyidika mambu. Yandi bakaka bandunda mingi mpi yandi sambaka nde: "Nzambi ya Nene, sambu na nki nge salaka bandunda? Sambu na nki?" Carver vandaka kuzola mpi kusepela na

bima yina Nzambi megangaka. Yandi yantikaka kutadila bitini yonso ya nti ya cacahuete mpi kusala bansosa sambu na kuzaba nki yandi lenda sala ti yo. Na nima, Carver kusalaka bima kuluta 300 ya mpa yina bo lenda sala ti madya ya pome! Sambu bo vandaka ti bima mingi ya kusala, bansadi-bilanga lendaka kuteka yo kukonda mpasi. Nsukansuka, kusalu ya ngolo ya Carver, lukwikilu na yandi, mpi zola na yandi sambu na lugangu ya Nzambi kusadisaka na kutanina kimvwama ya bwala yina.

- Inki George Washington Carver kusalaka sambu na kusadisa bansadi-bilanga na kutomisa kusalu na bo ya kukatula bansende?
- Inki dyambu ya mpasi bantu ya kesalaka bilanga kekutanaka na yo na yina metala ba cacahuete?
- Inki George Washington Carver kusalaka sambu na kusadisa bantu ya kesalaka bilanga na kumanisa dyambu yai ya mpasi?
- Nani kupesaka George Washington Carver mayele ya kuyidika dyambu ya metala bambuma ya orze?

Yo kele disolo mosi ya kyeleka yina kusalamaka na kitini mosi ya programe ya TCV penepene na mvu 2010.

Kimangu ya Kusalu ya Kukatula Bambuma

Na bwala mosi ya Azia, bantu yonso vandaka ti bamfuka. Bo vandaka ti kikalulu ya kudefa mbongo sambu na kuzingila na nsungi ya kukonda mvula, mpi mbala mingi bo vandaka kuteka bambuma na bo na ntwala nkutu ya kukatula yo sambu na kuzwa mbongo. Bantu yina vandaka kusumba bima vandaka kufuta mbongo fioti na ntwala ya kufuta bansadi-bilanga mbongo yina bo zolaka kubaka na nima ya kukatula bima na bilanga. Yo yina, bantu kumaka ti bamfuka bamvula mingi.

Na nima ya kubaka formasio ya TCV na yina metala kutwadisa mambu na nsadisa ya Biblia, mabundu mingi kundimaka na kusala yonso yina bo lendaka kusala sambu na kufuta mfuka na bo. Bo bakaka bangidika sambu na kufuta bamfuka na bo na nsungi ya bamvula tanu.

Na mvula yina, mvula kunokaka ve na insi ya mvimba. Ntangu bo kwendaka na bilanga na bo, bo monaka nde nti ya tapioca (manioc) yina bo kunaka vandaka ya kuyuma mpi ya mbwaki. Bo vukanaka sambu na kutadila mambu yina bo fwete sala. Na ntangu ya ntama, kana bilanga mefwa, bansadi-bilanga yai vandaka kudefa mbongo mingi sambu na kuzingila mvula ya mvimba. Ata mpidina, bo salaka lusilu na Nzambi nde bo ta yambula mfuka yina. Yo vandaka kumonana bonso nde kivuvu ya kulungisa lusilu yina kuvandaka dyaka ve. Na konso nzo-nzambi, bantu ya kesalaka bilanga kuvukanaka sambu na kubuya madya mpi kusamba, sambu na kuyula Nzambi nki yandi fwete sala sambu na bo. Bo yindulaka nde Nzambi songaka bo na kuvingila, yo yina bo lombaka ve mbongo.

Ntangu nsungi ya kukatula bambuma kulungaka, bo bakaka lukanu ya kutimuna matiti ya kukauka sambu na kutala kana yo meyela. Ntangu bo sengumunaka banti yango, bo yitukaka na kumona nde konso kilanga vandaka ti tapioca (manioc) mbala zole to tatu kuluta yina bantu yonso ke vandaka ti yo!

Diaka, sambu mvula nokaka ve na babwala yina, bambuma yonso fwaka, mpi ntalu ya tapioca (manioc) kumataka mbala zole na mvula yina. Sambu bo vandaka kuteka bima yina bo vandaka ve na yo mfunu mpi ntalu na yo vandaka kukuma mingi, bansadi-bilanga yina vandaka kuzinga na bisika yina mabundu vandaka kusambila vandaka kuzwa mbongo mbala iya to sambanu kuluta mbongo yina bo vandaka kuzwa. Nzambi pesaka bo bima mingi na mutindu ya kuyituka sambu na kumonisa nde yandi ndimaka bulemfu na bo! Bo yonso kufutaka mfuka na bo na mvula mosi mpamba, na kisika ya bamvula tanu yina bo yindulaka.

- Inki mutindu bansadi-bilanga vandaka kulemfukila Nzambi?
- Keti bantu ya kesalaka bilanga meyidikaka ntoto na mutindu mosi ya kuswaswana to metulaka bima yankaka na kati?

- Inki kima bansadi-bilanga mesala ya kuswaswana na mvula yai sambu na kukatula bambuma mingi mutindu yai?
- Nani kusalaka nde bambuma kuyela?

Mayele ya Nzambi Sambu na Kusala Bilanga

Biblia kepesa beto lutwadisu na yina metala mutindu ya kuyedisa kikalulu yai.

DISOLO NA BIMVUKA YA FYOTI (SG)

Bantuma sambu na Ntwadisi: Pesa konso muntu na kati ya kimvuka kitini mosi ya Biblia.

Tanga baverse yina bo mepesa konso muntu na kati na beno. Na baverse yai, tanga bantuma ya Nzambi mpi balusilu yina yandi mepesaka bantu yina kelandaka bantuma yango.

- Levi 26: 1-6
- Kulonga 26: 1-2; 10-11
- Kulonga 28:1-12
- Levi 25: 1-7; 18-22

RAPORE

Ntwadisi: Kana beno kele ti tablo to papie ya nda, beno sala tablo yango mpi beno fulusa yo na ntangu konso kimvuka kepesa rapore na yo.

VERSE	Bantuma ya Nzambi	Balusilu ya kulanda banzila ya Nzambi
Levi 26: 1-6	<i>Beno sala ve nzambi ya biteki, beno tula yo mpi ve na ntoto na beno. Beno fweti zitisa kilumbu ya kupema.</i>	<i>Nge muntu ke nokisaka mvula, ntoto ke butaka bima na yo, banti ke butaka bambuma na yo. Nge tavanda ti madya mingi, ngemba, mpi lutaninu.</i>
Kulonga 26 :1-2,10-11, 18-19	<i>Beno fwete pesa Yehowa bima ya ntete ya beno me katula na bilanga. Bika beto pesa Nzambi matondo sambu na bima yonso ya yandi mepesaka beto.</i>	<i>Bantu yina ke lemfukaka na Mfumu Nzambi, yandi ta pesa bo lukumu, yandi ta monisila bo ntima ya mbote, yandi ta sakumuna bo. Bantu tabinga bo nde bantu ya santu, bantu ya bo kesakumunaka na kati ya makanda yonso.</i>
Kulonga 28: 1-12	<i>Beno lemfuka na Mfumu Nzambi, Nzambi na beno.</i>	<i>Nzambi ta sakumuna bilanga na beto ti bitwisi na beto, yandi ta sakumuna banzo na beto ya kubumba bima ti bisalu na beto. Yandi ta nokisa mvula ya yandi ke nokisaka na zulu, yandi ta sakumuna kisalu na beto. Yandi ta pesa beto lukumu na meso ya bantu yonso.</i>
Levi 25: 1-7; 18-22.	<i>Konso mvula ya nsambwadi, beno fweti bikisa ntoto na beno na kupema.</i>	<i>Beno ta zinga mbote-mbote na nsi-ntoto ti bima na yo yonso ya kitoko. Madia ta vanda mingi. Na mvula ya sambanu, beno tabuka bima yina bamvula tatu ya mvimba.</i>

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

1. Ketu Nzambi kesilaka kaka balusakumunu ya kimpeve to yandi kesilaka mpi balusakumunu ya kinsuni? *Na kimpeve mpi na kinsuni.*
2. Inki mayele ya Nzambi ya metala bilanga beto kemoni na baverse yai?
  - *Beno pema sambu na ntoto.*
  - *Yo kele mfunu na kupesa Nzambi ndambu ya kumi ya bima ya bilanga na nge.*
  - *Kusambila ve biteki.*
3. Sambu na nki kupema lenda vanda mfunu na lugangu ya Nzambi?

- *Yo kepesaka ntoto ntangu ya kuvutukila ngolo na yo mpi ya kudisansa.*
- 4. Inki malongi bantu ya kimvuka na beno kendimaka na yina metala ngolo ya banzambi yankaka to ya bankaka na ntoto? *(Tanga Yezaya 8:19.)*
- 5. Inki bantuma lenda vanda mpasi mingi sambu na nge na kuzitisa, mpi sambu na nki?

Mayele ya Nzambi na yina metala mutindu ya kusadila ntoto na beto kele ya sikisiki mpi ya mbote. Mbala mingi, mambu yina bantu kesalaka na bilanga kezitisaka ve mayele ya Nzambi. Kana beto mebakisa nde beto mevidisa mayele ya Nzambi, beto kele na ntangu ya mbote ya kusoba bikalulu na beto. Ata bantu mesumukaka na Nzambi, yandi kemonisaka zola mpi mawa na bantu na yandi yina kebalulaka ntima mpi kebingaka zina na yandi.

Kisambu Sambu na Kusosa Lusadis u mpi Kubeluka

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Bantuma sambu na Ntwadisi: *Lomba konso muntu na kuyindula bangyufula yai. Ntangu beno kele na kimvuka, beno sonika mambu yina keyangisa bo na mpila nde bo lenda mona yo mpi kusamba sambu na yo na nima.*

- Inki mambu ya mpasi nge kekutana ti yo bubu yai na insi na beno?
- Inki mambu keyangisaka nge na yina metala bilanga to bambisi na nge?

Biblia keyibusa beto nde Nzambi, yina kugangaka bima yonso mpi yina kele ti bima yonso, lenda sadisa beto. Kana beto kesosa yandi mpi beto kewidikila yandi, yandi tapesa beto mvutu.

Beto tubilaka 2 Bansangu 7:14 na bitini ya nkaka ya mukanda yai. *(Tanga 2 Bansangu 7:14.)*

- Nani Nzambi kebinga na kudikulumusa mpi na kusamba?
  - *Bantu yonso ve, **kansi bantu na yandi yonso**, disongidila Bakristu ya bubu yai.*
- Nzambi kutubaka nde nki zolaka kusalama kana bo lemfukilaka yandi?
  - *Nzambi ta belula insi na bo.*
- Inki mutindu yo zolaka kuvanda kana Nzambi kubelulaka insi na beno? Keti nge kele na bambandu ya kemonisa mutindu yandi salaka yo na dibundu na nge?

Yakobo 1:5 kesonga beto nde: "Kana muntu mosi na kati na beno ke na mayele ve, yandi lomba yo na Nzambi, ebuna Nzambi ta pesa yandi yo; sambu Nzambi ke zolaka kukaba mingi na bantu yonso na ntima ya mbote". »

- Inki mayele kele mfunu sambu na kuvanda musadi-bilanga ya mbote?
  - *Ntangu ya kukuna, mitindu ya bima ya bilanga, mpi ntangu ya kuteka yo.*
- Keti nge keyindula nde Nzambi lenda pesa mayele sambu na kunwana ti bampasi ya mutindu yai?

Tanga Bingana 2:1-6.

Inki mambu tatu verse yai kelonga beto na kusala sambu na kubaka mayele ya Nzambi?

1. *Ndimba mambu yina Nzambi ketuba mpi lemfuka na bansiku na yandi.*
2. *Binga to tuba na ndinga ya ngolo sambu Nzambi kubakisa nge.*
3. *Sosa mpi sosa mayele ya Nzambi.*

Yo kele mutindu mosi bubu yai. Nzambi kepesaka beto mayele kana beto lomba yandi yo. Nzambi ta belula ntoto na beto kana beto kudikulumusa mpi kuyambula banzila na beto ya mbi. Na ntima na yandi ya mbote, yandi tazabisa beto zina na yandi.

KISALU NA KIMVUKA YA FYOTI

Yindula bampasi yina nge lenda kutana ti yo sambu na ntoto na nge, bilanga na nge, to bambisi na nge. Beno baka ntangu ya kusamba sambu na mambu ya beno kekutana ti yo, mpi beno lomba Nzambi mayele.

RAPORE

Bantuma sambu na Ntwadisaka: Kana kimvuka na beno me zaba ve kutanga mpi kusonika mbote, beno fwete tanga diaka mambu yina bo me sonika. Na nima ya kusala kisambu na kimvuka, lomba bo na kutubila bangindu ya mpa yina Nzambi mepesaka bo na ntangu bo vandaka kusamba.

Bangogo ya Nsuka

Bantuma sambu na Ntwadisaka: Pesa ntangu sambu na masolo mingi to nkutu lomba konso muntu na kutubila mambu yina yandi me longukaka.

Sambu na kusukisa, beto kezola kuwa mambu yina nge keyindula nde Nzambi kelomba nge na kusoba. Inki nsoba nge ta sala na ferme na nge na mposi yai?

Ntangu yai, bika beto sukisa disolo na beto ti kisambu ya kuvutula matondo !

Dilongi ya 5: Beto tanina ntoto

Bangindu ya Mfunu

- Beto ke pesaka ntoto madia sambu bamikrobe kupesa banti madia.
- Mitindu tatu ya beto lenda tanina ntoto na beto kele: kusala bisalu ya fyoti na ntoto, kutanina ntoto na mpila nde yo konda masa ve, mpi kuyedisa bimenina ya mitindu mingi.

Bisadilu

1. Lusadisu na kumona:
  - a. Ntotot kele nki?
  - b. Bitini y anti ya *Dibble*
  - c. Mukala ya fyoty na lusadisu ya *ripper*
  - d. Mabulu ya fyoti fyoti sambu na kukuna
  - e. Bima ya ke vandaka na zulu ya ntoto yina bo ke sadilaka sambu na kukuna bankeni
2. Mukanda ya longoki (SG)
  - a. mpi Bima ya ke vandaka na zulu ya ntoto yina bo ke sadilaka sambu na kukuna bankeni.

Bangogo ya Luyantiku

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Keti nge me kwendaka dezia na mfinda? Ntoto ya mfinda ke vandaka nki mutindu? Mbala mingi, yo ke butaka mingi. Yo kele mutindu yina sambu banti yina kele na mfinda ketwadisamaka na ngidika ya Nzambi, kansi ya beto ve.

Mutindu beto mezaba yo, Nzambi kusalaka ntoto ti bima yonso yina kele na kati na yo. Kana beto tala mbote-mbote bima yina Nzambi me gangaka, beto ta mona nde yandi me salaka bima yonso na mutindu ya kuyituka. Na mfinda, matiti ya banti ke vilaka, mpi matiti yina ke polaka ke pesaka ntoto madia, ntoto ke pesaka banti madia mpi ke sadisaka yo na kuvanda ti mavimpi ya mbote. To beno tadila diambu mosi ya pete bonso kupema: beto ke bakaka mupepe ya mbote (*oxygène*) mpi beto ke basisaka mupepe ya mbi (*dioxyde de carbone*). Kansi banti kesalaka ve mutindu yina. Bo ke bakaka mupepe ya mbi mpi bo ke basisaka mupepe ya mbote. Banti ke basisaka bima yina beto kele na yo mfunu, mpi beto ke basisaka bima yina bo kele na yo mfunu. Yo ke yitukisa kibeni! Yo kele kaka kitini mosi ya lukanu ya kukuka ya Nzambi.

- Ketu nge lenda yindula bambandu yankaka ya kemonisa mutindu lukanu ya Nzambi na lugangu kesala kumosi mutindu yai?

Beto kemonisa bambandu mingi na bilanga. Mu mbandu, **matiti** ya banti ke vilaka mpi ke bebaka mpi ke kumaka madia sambu na ntoto yina ke disaka nti mpi ke sadisaka yo na kuvanda ti mavimpi ya mbote. Yo kele mpi mutindu mosi sambu na **bambisi**. Bambisi yina kedyaka banti ke basisaka potopoto to mvindu, mpi potopoto yango kedyaka ntoto yina kesadisaka banti na kuyela. Bambisi ya nkaka yina ke salaka mutindu yai kele fioti kibeni yo yina nge lenda mona yo ve na meso. Beto kebingaka yo ba **micro-organismes**. Yo kedyaka bima yina kebebaka na ntoto, mpi bima yina kebebaka na ntoto kepesaka banti madya yina yo ke vandaka na yo mfunu. Nkutu, **ntangu** kesadisaka banti na kusadila mupepe ya mbi mpi masa sambu na kusala madya. Na nima, ntangu bimenina keyelaka, yo kekumaka madya sambu na bantu mpi bambisi. Nzambi kusalaka lugangu sambu na kusadisana, sambu na kupesana luzingu. Yo ke taninaka beto mpi na maladi mpi ke salaka nde kisika yina

beto ke zingaka kuvanda bunkete. Beto fwete tanina kisika yina beto ke zingaka mpi beto fwete kuditanina na bamaladi.

Inki ke Salaka nde Ntoto Kuvanda Mbote?

DISOLO NA KIMVUKA YA FYOTI

Na dilongi yai, beto talonguka mambu mingi ya metala ntoto mpi mutindu ya kukeba yo. Sambu banti na beto kuvanda na mavimpi ya mbote, yo kelombaka nde ntoto na beto kuvanda na mavimpi ya mbote.

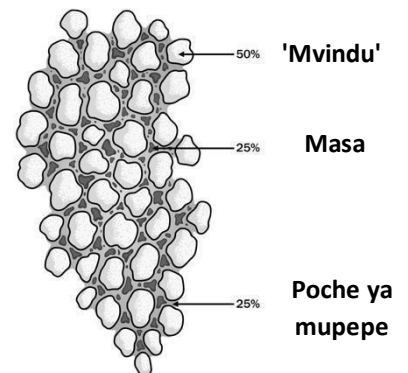
- Ntoto ya mbote fwete vanda nki mutindu, ti nki nsudi, mpi nki mawi? Inki mutindu nge lenda zaba ntoto ya mbote mpi ya mbote?
- Inki bangogo nge lenda sadila sambu na kutendula ntoto ya mbi?
- Inki bametode nge mezaba yina lenda sadisa nge na kusala ntoto ya mbote mpi ya kebutaka bambuma?
- Ketu nge memekaka dezia mosi na kati ya bima yai? Inki mbuma yo butaka?

RAPORE

Beto yonso me monaka ntoto ya mbote mpi ntoto ya mbi. Yo kevandaka mpasi na kukuna bima mpi kubuka bambuma ya mbote na ntoto ya mbi, kansi ntoto ya mbote kebutaka bambuma ya mbote kukonda mpasi.

Ntoto ya mbote me salama na bima tatu: (Songisa **LUSADISU NA KUMONA: Inki kele ntoto?**)

- “Mvindu” – yina kele kuvukana ya zelo ti banti mpi bambisi yina ke na kupola (bima ya kezingaka na ntoto)
- Mupepe – yo ke pesaka nzila na oxygène na misisa ya banti mpi na bamikrobe yina ke vandaka na ntoto
- Masa ya mbote kele mfunu sambu banti kuyela.

Kana beto tala ntoto mbote-mbote, beto tamona nde yo kele mfututu ya zelo, ya bima ya kubeba, ya masa, mpi ya mupepe.

Ntoto ya mbote kebutaka bima mingi. Na ngidika ya Nzambi, bima tatu ke pesaka luzingu na ntoto:

1. Ba-microbe kele bima ya ke zingaka ya fioti kibeni yina bantu lenda mona kaka kana bo kele ti bisadilu ya sipesiali. Bima mingi ya fyoti-fyoti kezingaka na ntoto.
2. Bima ya ke zingaka kele bima yonso yina vandaka ntete na luzingu, mu mbandu matiti mpi baniamu, yina ke bebaka mpi ke bebaka na nima ya bamvula. Bima ya ke vandaka na ntoto ke pesaka bamikrobe mpi banti madia mpi lutaninu.
3. Bima yina kevandaka na kati ya masa ya bunkete mpi bima yina kevandaka na kati ya ntoto kepesaka luzingu na bamikrobe mpi na banti yina kevandaka na ntoto.

Kana bamikrobe, banti yina ke polaka, mpi bima ya nkaka ya ke vandaka na ntoto ke sala kumosi sambu na kuyika madia na ntoto, beto ke tubaka nde ntoto kele mbote mpi ti bima mingi.

Kudisa ntoto

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Banti ke vandaka na mfunu ya ntoto ya mbote, kaka mutindu beto ke vandaka na mfunu ya madia ya mbote sambu na kudisa nitu na beto.

- Inki madya banti kevandaka na yo mfunu yina nge mezaba dezia?
- Inki madya ya mbote nge kesadilaka sambu na kudisa banti na nge? Inki ntangu nge ke sadilaka yo?

Bantu mingi ya ke salaka bilanga ke zabaka madia tatu *nitrogene* (N), *phosphore* (P), mpi *potassium* (K)) yina ke vandaka mbote sambu na banti, kansi banti ke vandaka na mfunu ya madia mingi na bitini ya kuswaswana ya kuyela mpi ya kubasisa bima.

- Inki tasalama na nitu na beto kana beto kedyaka kaka batapi, loso, mpi manioko?
  - *Nitu na beto kebakaka ve bima ya mbote yina nitu na beto kele na yo mfunu, mpi beto kedyaka mbote ve.*
- Inki nge keyindula kana beto kesadila kaka bima tatu ya mfunu sambu na kudisa banti na beto?
  - *Mutindu mosi ti nitu na beto, banti tabaka ve madya ya kufwana mpi yo tabasisa ve bima mingi mutindu yo lenda sala.*

Kansi, beto kele na kyese sambu beto kele ve na mfunu ya kuvanda bantu ya mayele sambu na kuzaba mutindu ya kudisa banti na beto ti bima yonso ya bo kele na yo mfunu. Nzambi me salaka bima yina ke vandaka na ntoto, mu mbandu, banti, bambisi, baniama, bima ya ke zingaka na ntoto, mupepe, mpi masa sambu yo pesa ntoto mavimpi ya mbote mpi madia yina banti ke vandaka na yo mfunu. Bima yonso ya ke zingaka na ntoto ke salaka na bumosi sambu na kukumisa ntoto na beto mbote. Na kutuba yankaka, pula ya Nzambi ketaninaka lugangu na yandi. Kansi, beto lenda sadisa to kukanga yandi nzila ya kulungisa lukanu na yandi.

Na nima, beto longukaka mutindu ya kusala basaki ya madya sambu na bambembele yina kedyaka ntoto. Kana beto ke pesa ntoto bima ya mbote, ntoto ta pesa mpi banti bima ya mbote.

Bika beto tadila mutindu mosi ya kusala bilanga yina kebebisaka lukanu ya mbote yina Nzambi kele na yo sambu na lugangu mpi mutindu tatu ya kusala bilanga yina kesadisaka na kusala na mpila nde ntoto kulanda na kutambula na ndonga mutindu Nzambi kusalaka yo.

Dyambu me Tadila Nkisi ya Kutula na Ntoto (Engrais Chimique)

Bantu mingi kesadilaka nkisi sambu na kudisa ntoto.

- Ketu muntu mosi awa ken a yo? Kani inga, nge sadilaka na yon a inki?
- Inki mbuma yo butaka? Inki beto lenda tuba sambu na bilumbu kekwise? Ketu yo vandaka kulomba nde nge sadila yo mingi konso mvula?

Dyambu ya mpasi na yina metala bima ya bo kesadilaka sambu na kukumisa ntoto kitoko kele nde yo kebebisaka lukanu yina Nzambi kubakaka. Bima ya bo kesadilaka sambu na kukuna bankisi na bilanga kefwaka bamikrobe ya mbote yina kevandaka na ntoto. Yo yina, yo kelombaka kusadila bankisi mingi konso mvula sambu na kulungisa lukanu ya mutindu mosi. Dyambu yankaka ya mbi ya kemonanaka na bankisi yango kele nde bo kelosaka yo na banzadi, na banto ya masa, to na masa yina kebasikaka na ntoto, kisika yo kebebisaka masa ya kunwa mpi kebebisaka luzingu ya bantu yina kezingaka na banto yina. Kusadila bima ya nkaka lenda bebisa muntu ya ke salaka bilanga sambu yo lenda kota na nitu na yandi.

Mambu iya ke salaka nde bima ya ke tungaka bilanga kusala ve mbote:

1. Bo kebebisaka mutindu Nzambi kesalaka mambu na ntoto.
2. Konso mvula, beto fwete sumba bima mingi.

3. Bo ke bebisa masa na beto, yo yina masa na beto ya kunwa kele diaka ve bunkete mpi bambisi ke fwaka.
4. Yo kele kigonsa sambu na mavimpi na beto kana beto mesimba bankisi.

Kele ti mitindu ya mbote ya kuyidika ntoto kukonda kusadila bima ya ke kumisaka ntoto kitoko. Bika beto tadila mitindu tatu ya mfunu yina beto lenda sala yo.

Ntoto Fwete Vanda ve na Mavwanga Mingi

KISALU NA KIMVUKA YA FYOTI

Mutindu ya ntete ya beto ta tadila kele ya kubinga yo nde 'kubeba ya ntoto na kiteso ya fioti'. Muntu, mbisi, to mashini ke salaka ksalu ya kubundula ntoto, kubalula yo, mpi kutula yo na ntangu. Bo kebingaka yo nde kubundula ntoto to kusala bilanga.

Na nima ya kuwidikila disolo yai, beno tubila mambu iya ya mbi yina bantu ya ke salaka bilanga mingi ke salaka.

James ti dibuta na yandi vandaka kusala bilanga na ntoto na yandi banda na ntwala na yandi. Nkaka na yandi ya bakala kusalaka bilanga mpi yandi longaka nkaka na yandi ya bakala ti tata na yandi mutindu ya kubundula ntoto mpi kukuna yo. Kansi, ata bo vandaka kusadila bametode ya mutindu mosi, yo vandaka kumonana bonso nde bambuma vandaka kukulumuka konso mvula.

James kuwaka nde bo tayantika kulonguka na Mposi yina kekwi sambu na kutomisa ntoto na bo mpi kukatula bambuma mingi konso mvula. James zabisaka tata na yandi mambu ya metala nzo-nkanda yina, mpi bo bakaka lukano ya kukwenda kumosi.

Na nzo-nkanda, longi na beto vandaka kunangula plaketi mosi ya vandaka ti kidimbu ya X na zulu na yo. Yandi tendulaka nde kana beto timuna ntoto mpi beto balula-balula yo konso mvula, beto ke bebisa bima yina ke vandaka na ntoto mpi beto ke bebisa lele yina Nzambi salaka sambu na kutanina ntoto mpi kukumisa yo mbote. James vandaka kuzaba ve nde yandi ti tata na yandi vandaka kusala bilanga mbala mosi to mbala mingi na mvula. Yandi sepelaka na ngindu yina ya mpa.

Kansi tata na yandi vandaka ve muntu ya mbote! Yandi kangisaka maboko na yandi mpi yandi solulaka ti longi nde, "Na ntoto na beto, beto fwete sala bilanga. Kana ve, ntoto yina ta vanda ngolo mpi ta buta ve ata kima mosi ya mbote."

Longi na yandi kutubaka nde yandi vandaka kubakisa mawi ya bantu mingi ya kesalaka bilanga. Na nima yandi tendulaka nde: 'Beto kezola ve nde ntoto na beto kuvanda ngolo mpi ngolo. Sambu na kubuka bima mingi, beto kele na mfunu ya bima yina ke vandaka na ntoto, mupepe, mpi masa yina kebasikaka na ntoto. Kansi, mutindu ya kuluta mbote ya kukotisa bima yai na ntoto mutindu Nzambi kanaka yo kele ya kukotisa baniama na ntoto. Ntangu beto kebundulaka ntoto, beto kebikaka bankutu mpi baniama ya mfunu na mwini, ebuna yo kefwaka. Yandi tubaka nde kima ya nkaka ke zingaka na ntoto mpi ke disaka yo kele kima mosi ya fioti yina beto lenda mona ve: ba-micro-organisme. Bo kefwaka mpi kana bo kebasika na mupepe mpi na ntangu.

Longi yina kutendulaka mpi nde ksalu ya bilanga kenataka kubeba ya ntoto, yina kekatulaka ntoto ya zulu, ebuna yo kekumisaka ntoto yina kuvandaka ntete ya mbote, ntoto ya kukonda mfunu. Yandi tubaka nde: "Kaka kima mosi. Bima yina ke vandaka na ntoto ke vandaka bonso madya sambu na ntoto. Ntangu beto ke kunaka mpi ketulaka bima yina ke vandaka na ntoto na nsemo ya ntangu, bima yango kebebaka. Ntoto ke zolaka ve madya ya kuyoka mutindu nge ti mono ke zolaka yo! Bantu yonso sekaka, katula kaka tata ya James.

Ntangu bo vutukaka na nzo na nkokila yina sambu na kudya, mama ya James kuyulaka yandi nde: "Inki mutindu nge me sala bangalasisi?" "Yo vandaka mbi kibeni!" Tata ya James kutubaka nde: "Yo kele mbote ve". Longi kebakisa ve mutindu beto kezingaka awa to mutindu ntoto na beto kele. Yandi ke tuba nde kubundula ntoto kele mbi sambu na ntoto. Kansi, nkaka na mono ya bakala vandaka muntu ya ntete yina vandaka kusala bilanga, mpi yandi vandaka kubuta bambuma mingi kuluta bantu yonso!

James tubaka nde: "Kansi, tata, ziku bamvula yonso ya beto me lutisaka na kisalu ya bilanga me salaka nde ntoto kubeba, kaka mutindu profesere tubaka. Mbala yankaka yo yina kikuma kesalaka nde konso mvula, ata beto kesala konso nki mambu yina, bambuma na beto kemonana bonso nde yo kekuma fyoti. Tata ya James kuvutulaka ve, mpi bo manisaka madya na bo na pima yonso.

Na nima ya bangonda zole, James vandaka dyaka ve ti ngolo ya kupusa tata na yandi na kuvutuka na nzo sambu na kilumbu ya zole ya kulonguka. Kansi, na nima ya kuyibusa yandi mutindu bo me katulaka bima mingi na bilanga na bo na nsungi mosi buna, yandi tubaka nde: "Mbala yankaka longi lenda pesa beto bangindu ya mbote sambu na kutomisa bima na beto ya bilanga. -Tata na yandi kundimaka na ntima zole.

Longi na bo kulutisaka suka ya mvimba na kulonga bo bametode mingi ya kukuna bankeni mpi ya kudisa yo kukonda kubundula ntoto to kubebisa yo. Na nsuka ya konso kilumbu, James vandaka na kyese ya kusadila mambu yina bo longukaka: kuyambula kubundula ntoto mpi kusadila bametode ya mpa sambu na kukuna, kubongisa, mpi kutanina ntoto. Kansi, yandi vandaka kuwa boma nde tata na yandi ta ndima ve. Ntangu bo vandaka kuvutuka na nzo, yandi sambaka Yehowa na kusadisa yandi na kuzwa bangogo ya me fwana sambu na kundimisa tata na yandi. Kansi na ntwala nde yandi tuba ata kima mosi, tata na yandi ketuba nde: "Mwana na mono, na nima ya kuyindula mingi, mu mebaka lukanu nde beto fwete sadila bametode yina muntu yai kulongaka beto. Nkaka na mono ya bakala vandaka kusosa kima mosi ya mpa ntangu yandi kumaka na ntoto yai mpi kunaka yo sambu na mbala ya ntete. Mu ke yindula nde yandi ke lomba beto na kumeka kima mosi ya mpa sambu na kusadisa ntoto na beto na kuyela mbote.

James tubaka kaka nde: "Ee, Tata, mono me ndima". Kansi, na kati ya ntima na yandi, yandi vandaka kuyimba bankunga ya lukumu na nzila yonso ya yandi vandaka kuvutuka na nzo sambu na bangindu yai ya mpa mpi sambu na mutindu tata na yandi kusobaka mabanza na yandi.

Na bimvuka na beno, beno tubila:

- Inki mambu Yakobo kulongukaka na yina metala malanda ya mbi ya kubundula ntoto na kiteso ya kuluta ndilu?

RAPORE

Bika beto tadila mambu yina nge melonguka. Inki mambu ya mbi lenda basika kana beto ke bebisa ntoto mingi?

Bantuma sambu na Ntwadisi: Pesa konso dyambu ya kele na nsi na nge kikesa mpi zikisa nde yo kele pwelele na ntwala ya kulanda.

1. Bo ke fwaka baniama, baniama ya nkaka, mpi bima ya nkaka ya ke vandaka na luzingu. Ntangu bo ke balulaka yo mpi ke tulaka yo na nsemo, yo ke fwaka yo.
2. Bima ya ke zingaka bebaka. Ntangu kebebisa bima yonso yina ke vandaka na ntoto yina bo vandaka kukatula na ntoto na ntangu ya kukatula bima na bilanga.
3. Mupepe ya ngolo yina kekatukaka na ntoto kepusaka ntoto na kubuta dyaka mingi ve. Kubundula ntoto ke kumisaka yo fioti mpi yo ke bebisa yo, yo ke katulaka ntoto yina bo lenda kuna mpi mvula ti mupepe ke bebisa yo.

4. *Bima yina ke pesaka mavimpi na nitu ke manaka mpi ntoto ke vandaka diaka ve mbote.*

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

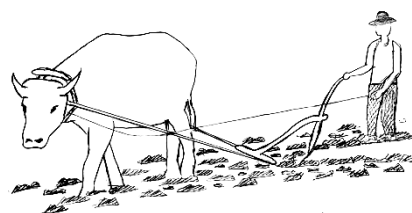
Yo yina, inki beto fwete sala? Beto kezola kukatula ntoto na kiteso mosi ya fyoti kibeni. Yindula ntangu nge ketanga nkisi: Keti Nzambi kekunaka ntoto? Yandi tubaka nde: "Ve. Kansi, ata Nzambi kekuna ve ntoto, yo keyelaka kaka.

Ntangu beto ke kunaka bima na mbala ya ntete na kisika yina beto me yidika, beto fwete kuna mpi kukatula matiti ya mbi sambu na kuyidika ntoto. Na nima, yo kele mbote na kusadila ve masini to ngombe sambu na kubundula kitini ya ntoto ya mvimba. Sambu na kubuya kubebisa diaka ntoto na ntangu ya kukuna bankeni, beto lenda sadila bametode yai ya ke landa.

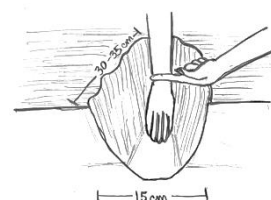
- Sadila *Dibble Stick* to masini ya kukuna bankeni sambu na kutimuna mabulu ya fyoti na ntoto sambu na kukuna bankeni, bankeni ya fyoti, to ba bulbe ya fyoti. (Songisa bo **LUSADIJSU NA KUMONA: Banti ya Dibble**). Dibaya ya bo ke bingaka *Dibble Stick* kele kaka nti (to nkutu mbele) yina kele ngolo mingi sambu na kutobula mabulu na kati ya kilanga yina bo me kuna ntete ve ti matiti. Mutindu mosi ya bo kesalaka yo kele ya kuzenga nti mosi ya ngolo na nsi ya mwa-nti mpi kuzenga nsongi na yo na nsongi. Bo lenda sala bansinga na nti ya bo ke sadilaka sambu na kumonisa nde yo Kele ti bima mingi ya bo ke sadilaka sambu na kukuna bankeni ya mutindu na mutindu. Na nima, sadila *Dibble Stick* sambu na kutimuna mabulu na ndonga na bantangu ya me fwana (Yo ta sadisa sambu na kukatula matiti ya mbi mpi kusadila bima ya nkaka na nima).

- Sadila mutambu ya bo kebingaka nde *Ripper* sambu na kukangula banzila ya nene na kati ya nzo. Muntu ya ke katulaka misuni ya bambisi yina ke vandaka na divumu kele muntu yina ke katulaka misuni ya bambisi yina ke vandaka na divumu. Yandi kekotisaka nkeni na kati ya ntoto na mudindu ya basantimetre 5 tii na 10, mpi yandi ketulaka nkeni na kisika yina kukonda kubebisa ntoto yina kele na nzyunga. Yo kele ya fioti mpi yo kele ve kilo mingi bonso kamwa kamwa nti ya kubuka bambuma. Yo ke vandaka mpi pete na kusadila, mpi yo ke lombaka mbongo fioti sambu na kusumba yo mpi kutanina yo. (Songisa bo **LUSADIDU NA KUMONA: Banseke ya Fioti**)

- Beno sadila kamwa kamwa kamwa kamwa kamwa kamwa kamwa kamwa kamwa. Bo vandaka kusala mabulu ya nda ya basantimetre 15 tii na 25 mpi nene ya basantimetre 30 ti kitamina ya kiteso ya metre mosi na kati ya banzila (yo vandaka kutadila mutindu bo vandaka kutimuna yo kukonda mpasi mpi mudindu ya ntoto). Na nima ya kukuna nkeni, to bulbe, to nti, bo ke balulaka ntoto ya banti ti banti ya banti, bo ke tulaka yo na lweka ya dibulu sambu na kubaka masa ya mvula mpi kubumba yo na kisika yina banti ke yelaka. (Songisa bo **LUSADIDU NA KUMONA: Mabulu sambu na kukuna bankeni**)

Sambu na Kulonguka:

- Keti muntu mosi na kati na beno mesadilaka metode mosi na kati ya bametode tatu yai? Inki mutindu nge kunaka bankeni yango?
  - Inki mambote nge me bakaka?

- Inki bampasi nge lenda kutana ti yo?
- Keti nge lenda pesa ndongisila ya mutindu yai? Keti nge lenda vanda ti luzolo ya kulonga bantu yankaka?

Kubumba Ntoto

Kana nge mekwendaka na mfinda, nge tamona nde matiti mpi balutangu ya ntama mefuluka na ntoto ya mfinda. Yo kele kitaninu ya Nzambi metulaka na ntoto. Mutindu yankaka ya nge lenda tomisa ntoto na nge kele ya kufika yo.

Beto tadila bikuma tatu yina fwete pusa beto na kutanina ntoto. Beno widikila mpi beno tala kana beno lenda yibuka.

Kufikisa ntoto ti bima ya ke zingaka na ntoto ke sadisaka na kutanina madidi (sambu yo kuma ve tiya mingi), yo ke sadisaka ntoto na kutanina masa (sambu yo yuma ve mpi yo fwa ve), mpi bima ya ke zingaka na ntoto ke sadisaka na kudisa baniama mpi bima ya nkaka ya ke zingaka na ntoto, ebuna yo ke sadisaka ntoto na kukuma ti bima mingi ya ke zingaka.

KISALU NA KIMVUKA YA FYOTI (bantu 3-5)

Na kati ya kimvuka na beno, beno tala kana beno lenda sala bidimbu ya maboko, nkunga mosi, to kusala nsaka mosi sambu na kusadisa bantu yankaka na kuyibuka mambote tatu ya kuvanda na ntoto ya kufuluka ti masa.

1. *yo ke taninaka madidi ya mbote*
2. *Yo ke taninaka ntoto*
3. *keyikaka madya na ntoto*

RAPORE

Bantuma sambu na Ntwadisi: Lomba konso kimvuka na kumonisa kima ya bo salaka sambu na kuyibuka bikuma tatu. Na nima, tendula sambu na nki konso kitini kele mfunu sambu na ntoto ya mbote.

- **Kutanina tiya ya mbote** – yo ke sadisaka mikrobe mpi madia na kuyela mpi na kufwa ve sambu na tiya.
- **Ke taninaka ntoto na masa** – kana ntangu kele mingi, ntoto ke yumaka NSWALU KIBENI. Kana bo me tula lele na ntoto, yo ke vandaka masa-masa na nsungi ya nda, mpi yo ke sadisaka bamikrobe na kuyela mpi madia na kuyela.
- **Ke yikaka madia na ntoto** – ntangu mikrobe ke bikalaka na luzingu mpi matiti ke bebaka, ntoto ke vandaka ti madia mingi sambu na kudisa banti.

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Kele ti mitindu zole ya pete ya kufika ntoto:

1. **LUPANGU:** Yo kele bima bonso matiti, balutiti, mpusu ya nti, mpi matiti yina bo ke sadilaka sambu na kufika ntoto. Ntangu beto kekatulaka bima na bilanga, beto lenda bika konso kitini ya nti yina beto kedyaka ve sambu na kutanina ntoto.
2. **BANSILA YA KUVANDAKA:** Bantila ya ke vandaka na zulu ya ntoto (to matiti ya ke vandaka na zulu ya ntoto) ke vandaka mbala mingi matiti ya bo ke kunaka na kati ya bilanga ya ntete to na bansungi ya nkaka. Bambuma ya bo kebingaka mingi kele luzerne, trèfle, haricot, pois, pois chiches, lentilles, lupin, mesquite, caroube, soja, cacahuete, mpi tamarin. Ntangu yo keyelaka, yo kepesaka nitrogen na ntoto, yo kefikaka ntoto mpi kekangaka matiti ya mbi nzila ya kuyela. Kana bo zenga banti to yo fwa, bo lenda bikisa yo na ntoto bonso matiti.

- Ketu muntu mosi na kati na beno mesadilaka bankeni to bankeni ya ke na zulu ya ntoto ya bo kebingaka GMCC? Inki nge sadilaka mpi nki mutindu?
  - Inki mambote nge me bakaka?
  - Inki bampasi nge lenda kutana ti yo?
  - Ketu nge lenda pesa ndongisila ya mutindu yai? Ketu nge lenda vanda ti luzolo ya kulonga bantu yankaka?

(SG) Muntu ya ke sadisaka bantu na kulonguka: **LUSADISU NA KUMONA: Bima ya ke kangulaka madidi (GMCC) ti bantuma sambu na kukuna yo.** Tala lisiti ya ba GMCC yina bantu ke sadilaka mingi. Yula bangyufula yai kele na nsi. Kana muntu mosi ke zola kukuna GMCC, pesa yandi bansangu yina kele na tablo (to lomba yandi na kukwisa na nima ya nzo-nkanda sambu na kusunika yo).

- Inki mambu bantu mingi kesalaka na kisika yina nge kezingaka?
- Ketu kele ti mambu ya nge tazola kumeka?

Kusadila Bambuma ya Nkaka na Mutindu ya Mbote

Yo kele mutindu ya nsuka ya kuyidika ntoto. Yindula dyaka mfinda. Ketu nge mebakisaka nde banti ya mutindu na mutindu keyelaka kisika mosi, kansi mosi mpamba ve? Konso nti ke sadilaka madia ya mutindu na mutindu mpi ke pesaka ntoto madia ya mutindu na mutindu. Nzambi kusalaka banti mpi bimenina ya mutindu na mutindu sambu yo vanda na bukatikati ya mutindu na mutindu.

Beno mezaba disolo ya George Washington Carver? Yandi vandaka kudiayangisa sambu bantu yonso vandaka kukuna coton, yina vandaka kubaka mupepe ya mbote na ntoto. Yandi zolaka nde bo kuna ba cacahuètes sambu yo ke yikaka nitrogène na ntoto.

Kukuna bambuma ya mutindu mosi mbala na mbala kele mbi sambu na ntoto sambu yo kebebisaka bukatikati ya ntoto yina Nzambi kusalaka.

Kikalulu ya kukuna bankeni ya mutindu na mutindu (bankeni zole to iya ya kuswaswana) kewakana ti lukanu ya mbote ya Nzambi na mutindu yo kepesaka ntoto bima ya mbote ya mutindu na mutindu. Bo lenda kuna bima ya mutindu na mutindu na banti yina kele na kati ya kilanga to na banti yina bo ke zengaka.

1. **Kuvukisa bilanga** yo kele mutindu ya kukuna bankeni ya mitindu zole to mingi na lweka mosi to na kati ya basaki. Bambuma ya ble mpi ya banti ya ndunda kele mbote sambu na kukatula bavitamine na ntoto, sambu yo ke bakaka mupepe ya mbote na ntoto mpi banti ya ndunda ke pesaka mupepe ya mbote.
2. **Kubalula bima ya bilanga** disongele vo soba e nsunga za bundu ovanganga muna zunga kiaku. Mu mbandu, nge lenda kuna masangu na nsungi ya kukatula bambuma mpi ya kukatula bambuma.

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

- Ketu muntu mosi na kati na beno mesadilaka mitindu ya kuswaswana ya kukatula bambuma? Inki nge sadilaka mpi nki mutindu?
  - Inki mambote beto mebakaka?
  - Tanga mwa mambu ya mpasi.
  - Ketu nge tasyamisa bantu yankaka na kusadila yo mpi na kulonga yo na bantu yankaka?

Bangogo ya Nsuka

Nzambi me salaka ntoto ti bima yonso yina ke vandaka na ntoto sambu yo pesa banti bima yina yo ke vandaka na yo mfunu. Beto lenda vanda na kati ya bantu yina kele na lukanu ya Nzambi sambu na ntoto! Beto lenda tunga banti na ntoto, kubebisa ve ntoto mpi kusala bima ya mutindu na mutindu, mpi kusadila bima ya ke tungaka banti na nzo yina kele mbote sambu na ntoto na kisika ya kusadila bankisi.

Yindula fyoti mutindu Nzambi kekebaka ntoto mpi mutindu bamfinda keyelaka na ntoto na yandi. Inki nge lenda sala sambu na kuyidika ntoto na yandi mbote? Inki bametode ya mpa nge tasosa kusadila?

Dilongo ya 6: Bima yina ke Sadisaka Bambuma na Kukumisa Bambuma Mingi

Bangindu ya Mfunu

1. Bima yina kebandaka na ntoto kekwendaka na banti, na bambisi, mpi na bantu, mpi na nima yo kevutukaka na ntoto.
2. Bonso bantu, banti kebandaka na mfunu ya madya ya mbote na ntangu ya mbote sambu yo yela mpi kuyela mbote.

Bisadilu

1. Lusadisu na kumona:
  - a. Mambu Yina Kele na Nitu na Beto
  - b. Tablo ya madia na konso kitini
  - c. Karti ya madya mpi kitini ya madya (kitini mosi sambu na konso kimvuka, bo me zenga yo na bakarti)
  - d. Bo me tula bakarti ya madia na konso kimvuka, mpi bo me zenga yo na bitini-bitini mpi
  - e. Bima ya Ke Vandaka na Nitu ya Muntu na Kitini Yonso ya Kuyela - Baka Kopi Mosi
  - f. Mutindu ya Kuyidika Nge Mosi Fertilizante na Nge
2. Mukanda ya kulongukila mwana ya nzo-nkanda (SG)
  - a. Bitini ya kuyela mpi madya ya mfunu
  - b. Mutindu ya kuyidika nge mosi Fertilizante na nge

Bangogo ya Luyantiku

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Na dilongi ya nsuka, beto tubilaka nde, kaka mutindu yo kele mfunu nde nitu na beto kubaka madia ya kufwana sambu na kuvanda na mavimpi ya mbote, yo kele mpi mfunu nde banti kubaka madia ya mbote sambu na kuvanda na mavimpi ya mbote.

Sambu na kutanina mbote ntoto yina Nzambi mepesaka beto, beto fwete longuka mambu mingi ya metala bangidika ya kitoko ya Nzambi. Ebuna, beto lenda sadisa bimenina na beto na kubaka madya ya kufwana na ntangu ya mbote.

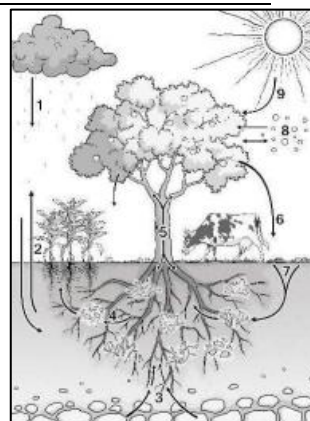
Mambu yina kesadisaka mutindu ya kupesa madya

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

*Bantuma sambu na Ntwadisi: Songisa **LUSADISU NA KUMONA** papie: Mambu yina kesadisaka mutindu ya kupesa madya.*

Beto tubilaka dezia mwa mambu ya metala mutindu bo keyikaka madya na ntoto. Bika beto tadila ntangu yai na dikebi yonso mambu yina kebandaka na kati ya bavitamine.

Yo kele mutindu bima ya mfunu kebasikaka mpi kepesamaka sambu na kupesa luzingu na bima yonso ya Nzambi megangaka. Bima ya mbote ya nitu kebandaka mfunu sambu na luzingu.

Banti ke sadilaka madia yina ke vandaka na ntoto sambu na kudisa bantu mpi bambisi, mpi na nima yo ke vutukaka na mupepe ntangu yo ke fwaka to ntangu yo ke basisaka mvindu (mu mbandu, ntangu matiti ke vilaka, to ntangu bambisi ke basisaka misuni).

Bima ya ke vandaka na ntoto, mu mbandu bampusu ya nitu, baniama, mpi bima ya nkaka ya ke vandaka na ntoto ke bwisaka bima yina ke vandaka na ntoto mpi ke basisaka bima ya nkaka yina ke pesaka madia, ebuna banti ke sadilaka yo diaka. Yo kele mutindu mosi ti bavitamine.

Diambu ya nkaka ya ke tadila nzietelo yai kele nde bima yina ke vandaka na ntoto ke sadisaka ntoto na kuvanda ti ntoto ya mbote, mpi ntoto ya mbote ke basisaka bima ya mbote yina ke vandaka na ntoto.

Mutindu mosi ya mbote ya kuyika bima ya ke zingaka na ntoto kele ya kutanina ntoto mbote mpi kusala bilanga ya mbote yina ke butaka bima mingi ya ke polaka. Ntoto ya mbote kebutaka banti ya mbote yina kesalaka nde bambisi kuvanda na mavimpi ya mbote, yo kekatulaka bima yina ke vandaka mvindu mpi yo kebutaka madya mingi ya mbote yina kesalaka nde ntoto kuvanda mbote mpi kubuta bambuma.

Sambu na Kulonguka:

- Tanga mambu ya kuswaswana ya kele na kifwanisu yai ya lenda sadisa na kukumisa ntoto kitoko.
  - *Masa (mvula)*
  - *Bima ya ke vandaka na mfinda*
  - *Matiti mpi bambuma ya ke na kupola*
  - *Ntangu*
  - *Bima ya fioti-fioti ya ke zingaka na ntoto*
- Inki nge keyindula nde batolotolo kemonisa beto?
  - *Bima ya mfunu kekotaka na ntoto na mitindu mingi mpi na nima yo kevutukaka na banti mpi na bimenina.*

Bika beto tadila na bunkufi bitini 9 ya kuswaswana ya luzingu.

1. **Mvula** – ke pesaka banti mpi ntoto madia yina ke vandaka na mupepe ya ntoto.
2. **Ntoto** – ke bumbaka masa, mupepe, mpi bima ya nkaka yina ke vandaka na kati ya ntoto tii kuna yo ta kuma mfunu sambu na bamikrobe to banti. Bima ya nkaka yina ke pesaka mavimpi ke basikaka na mupepe na nzila ya mupepe.
3. **Matadi, matadi ya fyoti mpi ditadi ya nene** – yina ke vandaka na kati ya bansimbulu ya ngolo ya banti ta sadisa mpi na kupasula bitini ya fioti-fioti ya matadi yina bigangwa ya nkaka ya ke zingaka na ntoto lenda sadila.
4. **Ba-microbe** – ke diaka bima yina ke vandaka na ntoto mpi ke losaka madia na ntoto ti bima yina bo ke losaka.
5. **Banti** – mpi banti ke bakaka madia na ntoto na nzila ya bansimbulu na bo mpi yo ke nataka madia yango na bitini ya nkaka ya banti. Bansimbulu ya nti ke sadisaka yo na kutunga banzila na kati ya ntoto, kisika yo ke nataka mupepe ya mbote mpi masa na ba-micro-organisme. Yo ke sadilaka mpi ngolo yina ntangu ke pesaka sambu na kukumisa bima ya nkaka madia.
6. **Matiti ya kufwa mpi bambuma ya ntama ya banti ti ya banti yina bo me zengaka** – bo ke vutukilaka yo na ntoto sambu na kusadila yo bonso madia sambu na ntoto ntangu yo ke polaka.
7. **Bambisi** (ya kele na zulu ya ntoto mpi na nsi ya ntoto) – kesalaka bisalu mingi. Bima ya ke vandaka na ntoto ke salaka banzila sambu mupepe mpi mupepe ya mbote kukota. Bima ya fyoti-fyoti ya

kezingaka na ntoto kesadisaka banti ya kufwa na kupola. Bangombe ti bangombe ke diaka matiti mpi matiti ya mbi. Banani ke diaka banti mpi bandeke ya nkaka yina ke diaka banti mpi banti ya nkaka? Bima yina bambisi yonso ke basisaka ke pesaka mpi ntoto madia. Katula bima yina kepolaka na banti, mvindu ya bambisi kefulusaka ntoto ntangu yo kepolaka.

8. **Mupepe** – ke vandaka ti bima yina ke vandaka na zulu ya masa yina banti mpi bambisi ke vandaka na yo mfunu, mu mbandu, hidrojeni, carbone, mpi oxygène. Matiti ya mpa ya banti kebakaka madya na mvula mpi na mupepe, yo kebakaka madya yina na madya mpi yo kekwendaka na bitini yankaka ya banti.
9. **Ntangu** – ke tindaka nsemo na yo na matiti ya banti sambu yo dia madia na yo.

Bitini Sambu na Kuyela

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

- Inki madya nge kepesaka mwana na nge ya kele na bilumbu tatu? Bangonda sambanu?
- Inki bansoba nge lenda sala na madya ya mwana na nge ntangu yandi melungisa bamvula zole? Bamvula Kumi?
- Sambu na nki madya ya mwana na nge kesobaka mutindu yandi keyelaka?

Mutindu mosi mpi, sambu na kudisa banti, yo kelombaka kusadila bima mingi ya mbote na ntangu ya mbote. Yo ta sadisa banti mpi bambisi na kuyela mbote na mutindu ya mbote mpi na mutindu ya mbote.

Bantu mingi keyindulaka nde kana ntoto kele ti madya mingi, yo kenataka bambuma mingi. Kansi yo kele ve mutindu yina. Kana nge lendaka kudya mbala zole kiteso ya yina nge kedyaka ntete, keti nge zolaka kutuba nde yo kele mingi? Ve? Nge ke yindula nde nki ta salama? Kulutisa ndilu na kuyika bankeni kele mbi, mutindu mosi mpi kudya mingi kele mbi.

Bonso bantu, banti mpi bambisi ke vandaka ti mfunu ya madia ya mutindu na mutindu na bitini ya kuswaswana ya kuyela na bo. Kaka mutindu mwana yina me katuka kubutuka ke vandaka na mfunu ya mabele ya mama na yandi, banti mpi bambisi ya fioti fwete dia kaka madia ya me fwana na bamvula na bo.

Bambuma yonso ke yelaka mpi ke yelaka na kutadila bansoba yina ke salamaka ntangu yo ke basisaka bintuntu mpi bambuma. Banti ke yelaka mbote kana beto ke pesa ntoto madia ya mbote na ntangu ya mbote.

Ntwadisi: Songisa **LUSADISU NA KUMONA: Tablo ya madya** na konso kitini. Tendula mutindu konso kitini ya nti ke yela mutindu bo me monisa yo awa na nsi. Na nima, beno tanga konso ndonga, yantika na Nitrogen. (Mu mbandu, na kitini ya kuyela, bavitamine “Mingi” ya bo ke bingaka azote kele mfunu na kitini yai. Na nsungi ya ntangu yina yo ke vandaka ti mfunu ya bavitamine mpi ya bavitamine ya nkaka sambu yo yela, yo ke vandaka na mfunu ya bavitamine ya fioti-fioti.) Na nima, beno tadila konso ndonga mpi beno sonika kiteso ya madia yina beno sadilaka na konso kitini.

Bitini tatu ya kuyela ya ke monisaka madia yina nti ke vandaka ti yo mfunu **(SG)**

1. **Kitini ya kuyela** (kitini ya ntete ya kuyela) – Yo kele kitini ya kuyela ya bansimbulu, balutangu, mpi matiti ya banti. Yo kele ntangu yina banti ke yelaka mingi mpi yo ke vandaka na mfunu ya bavitamine mingi.
2. **Mambu me Soba** (mwana fyoti) – Yo kele ntangu yina banti keyantikaka kubasisa bintuntu sambu yo buta. Yo kele kiteso mosi ti batoko. Na nsungi yai, bana-babakala ti bana-bankento ke vandaka na mfunu ya madya mingi sambu na kusadisa nitu na bo na kuyikana ti nitu ya bambuta. Mutindu mosi

mpi, banti ke lutisaka kitini ya nkaka ya luzingu na yo yina ke lombaka madia ya mutindu ya nkaka. Bubu yai, banti ke vandaka na mfunu ya *calcium* (Ca) mpi *phosphore* mingi.

3. **Kitini ya kuyela** (mature) – Yo kele kitini ya ntete ya kuyela, disongidila banda ntangu bintuntu ke basikaka tii ntangu bambuma ke yelaka. Kana nge kezola nde mukubu ya bambuma kuyela mbote, nge kele na mfunu ya *potassium* (K).

BIMA YA KE PESAKA MAVIMPI		KUTOLUKA		NSOBOLO		KUVUTA
<i>Nitrogen</i> (N)		Ya nene		Yo kele fioti		Yo kele fioti
<i>Potassium</i> (K)		Yo kele fioti		Na kati		Na kati ya bambuta
<i>Fosforo</i> (P)		Yo kele fioti		Ya nene		Na kati
<i>Kalsiami</i> (Ca)		Yo kele fioti		Ya nene		Na kati

KISALU NA KIMVUKA YA FYOTI

Bantuma sambu na Ntwadisi: Pesa konso kimvuka enveloppe mosi yina kele ti bisadilu ya mvimba ya

LUSADISU NA KUMONA: Karti ya madia mpi kitini ya madia, mpi **LUSADISU NA KUMONA:** Tablo ya madya na konso kitini. Konso kimvuka fwete yidika bakarti na yo na bimvuka tatu yina kemonisa konso kitini ya bitambi tatu. Kana nge kele ve ti bakopi ya bakarti yina, nge lenda sala nsaka mosi na kukabwanaka na bimvuka ya fyoti mpi kutanga karte mosi na ndinga ya ngolo sambu na kuzaba nki kimvuka kemonisa kitini ya karte yina.

Lusadisus na Kumona: Ba fiche madia ya mbote mpi ba fiche bitini ya nkaka

Ntangu banti Keyelaka mpi bebutaka	Banti keyantikaka kubuta bintuntu na ntangu yai.	Bambuma ke na kuyela na kati ya banti	
Banti ya Bana	Banti ya Butoko	Banti ya kuyela	
Yo ke lombaka bavitamine mingi sambu yo yela mbote	Banti Kevandaka na Mfunu ya <i>phosphore</i> mpi ya <i>calcium</i>	Banti ke vandaka na mfunu ya <i>potassium</i> mingi sambu yo pesa bo mukubu, mpi yo ke vandaka na mfunu ya <i>phosphore</i> mpi <i>calcium</i> .	
Yo ke lombaka kaka fioti <i>potassium</i> , <i>phosphore</i> , mpi <i>calcium</i>	Banti ke vandaka na mfunu ya <i>potassium</i> mpi ya fioti kibeni ya azote	Yo ke lombaka kaka ndambu ya fioti ya azot	
Kitini ya Kuyela	Kitini ya Nsuka	Kitini ya kuyela	

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE (SG)

- Inki madya kevandaka mfunu mingi na ntangu banti keyelaka? *nitrolo*
- Inki mutindu nge lenda zaba kana nti mosi ke na kuyela? *Yo kele nti mosi ya fyoti, kansi yo kele ti bansimbulu mpi matiti ya keyela.*
- Inki madya kele mfunu mingi sambu nti kubuta bintuntu mpi kuyela? *Potassium*
- Inki mutindu nge lenda zaba kana nti mosi meyela to ve? *Bambuma Meyantika Kutela*
- Inki madya kevandaka mfunu mingi na ntangu banti kebasisaka bintuntu? *phosphore* mpi *calcium*
- Inki mutindu beto lenda zaba nde kompani mosi ke na kusala bansoba? *Nti me yantika kubuta bintuntu.*
- Inki bima kebasikaka bubu yai na bilanga na nge?
- Inki ntangu mwana yango keyela? Inki mutindu nge lenda tuba mpidina?
- Inki madya ya mbote bo lenda vanda na yo mfunu ntangu yai?

RAPORE

Kukumisa Ngolo:

- Azote kevandaka mfunu mingi na ntangu banti keyelaka
- *Potassium* kele mfunu, mingimangi na nsungi ya ntangu yina bambuma keyelaka
- Bo kevandaka mpenza na mfunu ya *phosphore* na ntangu mwana ke na kuyela mpi na ntangu yandi keyela.
- *Calcium* kevandaka mfunu mingi na ntangu mwana kekuma mbuta mpi na ntangu yandi keyela.

Beto tubilaka **ntangu** yina beto fwete yika madia yai ya mfunu iya, kansi ntangu yai beto fwete zaba **kisika ya beto fwete zwa yo mpi mutindu ya kuyika yo.**

Na disolo yina meluta, beto tubilaka sambu na nki bima ya bo kesadilaka sambu na kukuna bankeni kele mbi. Na dilongi yai, beto ta tubila mutindu beto lenda sala bima na beto mosi ya ke vandaka na ntoto mpi mitindu ya nkaka ya kuyika madia na bima ya ke vandaka na ntoto, mu mbandu mpusu ya dilala, makopa ya maki, kafe, mpi banti ya masa.

Bika beto tala ntangu yai kana beto lenda zaba bima yina beto lenda tula na ntoto na beto sambu na kuyika madya yai ya mfunu na ntangu ya mbote.

KISALU NA KIMVUKA YA FYOTI (bimvuka 3)

Bantuma sambu na Ntwadisi: Pesa konso kimvuka ba enveloppe ya kele ti **LUSADISU NA KUMONA: Beno yika bakarti ya madia.** Pesa konso kimvuka kitambi mosi yina bo fwete sala na ksalu yina. Bo ta tadila konso karte, ta solula mpi ta kabula karte yango na tubimvuka zole: tubimvuka ya madia yina bo kele na yo mfunu na kitini yai (kitini ya kati ti ya ngolo) mpi tubimvuka ya madia yina bo kele na yo mfunu ve na kitini yai (kitini ya fioti). Nge lenda sadila karte mosi to bakarte zole sambu na kumonisa mutindu ya kuyantika masolo. Sadila lisiti ya bitini ya kuyela mpi ya madya sambu na kusadisa bo na kuyibuka kitini mosi-mosi.

Na kati ya bimvuka na beno:

1. Tala konso karte sambu na kuzaba bima yina kele na kati mpi bima ya mfunu yina yo kele na yo.
2. Keti nge ta zola nde bo sadila yo sambu na kuyika bima ya nkaka ya ke tungaka banti? (ksalu ya kati mpi ya nene)
3. Na nima, yidika bima yonso yina nge lenda sadila na kitini yai sambu na kupesa ntoto mpi banti bima yina kele mfunu.

RAPORE

Bantuma sambu na Ntwadisi: Na nima ya kusala kimvuka mosi ya bima, lomba bantu ya kimvuka mosi na kutubila bima yina bo ta yika na bima yina bo ke sadilaka sambu na kuyedisa banti. Yula kimvuka ya nene kana bo ke ndima to kana nge fwete soba mambu ya nkaka. Na nsuka, songa yandi bima ya ke sadisaka muntu na kuyela (Na nsuka, monisa na **LUSADISU NA KUMONA: Bima ya ke sadisaka beto na kumona na konso kitini ya koyela**)

- **Kitini ya Kuyela** – *Nitrogène* (ba pois, masangu, mfututu ya bangombe ti ya bansusu yina bo mesala na banti, kafe, mpi bima yankaka ya bo mesalaka na banti)
- **Kitini ya nsoba** – *Phosphore* (mpusu ya mankondo, mpusu ya nkala, mpusu ya mikoso, bambuma ya ble, mpi bambuma ya nti) mpi *calcium* (mvindu ya maki, putulu ya banti ya tiya) mpi *potassium* (mvindu ya dilala-dilala, putulu ya banti ya tiya, kelp, mpi banti ya madidi)
- **Kisika ya kupola** – *Potassium* (mpusu ya mankondo, mfututu ya nti ya tiya, kelp, mpi algae) mpi *phosphore* (mwa-nti ya banane, mpusu ya crabe, mpusu ya mbisi ya bo kebingaka mikoso, bambuma ya ble, mpi bambuma ya nti) mpi *calcium* (mpusu ya maki, mfututu ya tiya)

Beno Sala Bima na Beno Mosi ya Beno ke Sadilaka Sambu na Kukumisa Ntoto Kitoko (SG)

Ntangu yai ya beto mezaba mambu yina banti kele na yo mfunu na bitini ya kuswaswana ya kuyela na yo, beto lenda longuka mutindu ya kusala bima na beto mosi ya kebasikaka na ntoto yina kele mbote mpi yina kesadisaka beto na kubaka madya ya mfunu. (Pesa yandi mukanda: **LUSADISU NA KUMONA: Mutindu ya Kuyidika Nge Mosi Fertile-Fertile**)

Sambu na kusala bima na nge mosi ya ke vandaka na ntoto, nge lenda sadila bima ya ke vandaka na ntoto, mu mbandu masangu, matiti ya kufwa, mvindu ya bambisi ya fioti, putulu ya nti, masa, mpi masa ya minoko.

Nge ta vanda na mfunu ya bima yai:

- Bakilo 20 ya masangu.
- 20 kilograme ya mfututu ya bambisi ya fyoti bonso bankombo, bangulu, bansusu, mpi banzyoku. Kusadila ve mfututu ya ngombe to ya mpunda sambu yo kele ti azot mpi potassium mingi ve.
- 10 kilograme ya putulu ya nti
- Ba litre 5 ya masa to ya masa-masa. Misu lenda vanda ya muntu to ya mbisi.
- Nge kele mpi na mfunu ya sakosi mosi ya nene ya plastike, sakosi ya kubumba bima ya bilanga, mpi ntoto ya bunkete.

Mutindu ya kusala yo: Losa kitini ya ntoto yina kele ti bakilo 20 ya mfututu ya bambisi. Yika bakilo 20 ya matiti ya kukauka ya masangu to ya matiti ya kufwa. Beno vukisa yo mbote-mbote. Na nima, yika kilo 10 ya putulu ya banti mpi vukisa yo dyaka. Sosa kuzaba kana nge me vukisa bima yonso mbote. ** Na nima, yika ba litre 5 ya masa to ya masa. Beno vukisa yo mbote-mbote mpi beno tula yo na saki na beno ya plastike. Na nima, beno tula saki na kati ya saki mpi beno kangisa yo ngolo na mpila nde mupepe kukota ve to kubasika. Bumba yo na kisika mosi ya kufika bilumbu 21. Na nima ya bilumbu 21, beno fwete kangula yo.

Keba: Na ntangu nge kekangula yo, kutala ve na kati. Yo ke basisaka nsudi ya ngolo mpi mupepe ya mbi. Kana nge me zola, nge lenda tula kitini mosi ya masa ya bo me tula na mulangi na nsi ya madidi.

**Kana nge ke sadila ve bafertilize ya bo ke salaka na bima yina ke vandaka na kati ya ntoto, beto ke lomba nge na kuyantika ve kusadila yo. Kansi, bantu yankaka ke vandaka dezia ti bima mingi ya bo kesadilaka sambu na kukumisa ntoto kitoko. Kana nge sadilaka ntete bafertilize ya bo kesalaka na bima yina ke vandaka ti baselile, nge lenda yika ndambu ya bafertilize yango na bima yina nge kebasisaka na kisika yina nge ketulaka bankuni. Sala yonso sambu na kuzaba mutindu ya mbote ya kusadila yo. Nge lenda yika 5 kg ya CAN to 5 kg ya kimunganga na urea. Beno vukisa mbote-mbote bima yina beno ke kotisaka na bilanga. Na nima, tula bankisi na kati mpi sala mutindu beto tubilaka yo na zulu.

Kana nge me yantika kusadila bima ya ke tungaka banti ti banti ya nkaka sambu na mbala ya ntete, nge fwete meka yo ntete na kitini mosi ya fioti ya banti na nge na ntwala ya kusadila yo na banti na nge yonso. Kansi, kana beto ke sadila kaka mwa bima ya ke tungaka banti ti banti ya nkaka, yo lenda sala mambu mingi. Beto vila ve nde beto ke pesaka ntoto madia sambu bamikrobe kupesa banti madia yina yo ke vandaka na yo mfunu.

Bima ya kuyika na bima yina ke tomisaka bimenina: Beto lenda sadila mpi mambu yina beto melonguka na yina metala bima yina kezingaka na ntoto yina beto kele na yo mfunu na konso kitini ya kuyela ya banti. Nge lenda yika yo na bafertilize na nge to kutula yo na basaki na nge ya bambembe na konso kitini sambu na kulanda kudisa ntoto na nge mpi bamikrobe yina ke zingaka kuna. Bima yai ya ke vandaka na ntoto ke bebaka malembe-malembe sambu yo bebisa ve ntoto na beno.

- Bimpusu ya mankondo – Mutindu ya kuluta mbote ya kusadila yo kele ya kuzenga yo na bitini ya fyoti-fyoti. Katula mpusu mosi to zole mpi tula yo na kati ya masa. Kusala mutindu yai tasadisa nge na kupesa madya ya mbote ya potassium na bandunda.
- Matiti ya kafe – Banti yina kezolaka masa ya kafe, mu mbandu, batomate mpi bintuntu, kevandaka na mfunu ya masa ya bo kebingaka azote sambu yo yela mbote. Kafe yina bo kesalaka na matiti ya mubisu kele nto ya mbote ya bavitamine ya bo kebingaka azote. Na kisika ya kuyika kafe na ntoto, nge lenda pakula yo na ntoto na ntwala ya kulosila yo masa. Mutindu yankaka ya kuyidika yo kele ya kunikisa dikopa ya kafe na dilonga mosi ya masa ya balitre 5. Bika yo zinga bilumbu zole to tatu, mpi na nima, tula yo na ntoto yina kele na nzyunga ya banti na nge.
- Mpusu ya maki – Sukula yo ntete, na nima panza yo Na nima, tula bitini ya mpusu ya mbisi yango na ntoto na lweka ya batomate mpi ya pome. Bima yina kevandaka na kati ya maki kevandaka ti calcium, yina kesadisaka sambu bintuntu kubeba ve.
- Madesu – Yo kele mbote na kupanza mpi kuyika bankeni na ntoto.
- Bima ya ke vandaka na nzadi – Mungwa Bima ya ke vandaka na nzadi-mungwa ya ke vandaka na nzadi-mungwa ya ke vandaka na nzadi-mungwa ya ke vandaka na nzadi-mungwa ya ke vandaka na nzadi-mungwa ya ke vandaka na nzadi-mungwa. Yo kele mfunu ve na kukatula mungwa na zulu na yo. Beto baka mwa nzungu mosi ya nene mpi beto tula yo na kati ya balitre 5 ya masa. Bika yo vanda mutindu yina bamposo zole to tatu, kukonda kufika yo. Sadila yo sambu na kulosa masa na ntoto mpi na matiti. Bakopa zole ke salaka mbote sambu na nti ya fioti, bakopa iya sambu na nti ya nene, mpi bakopa sambanu sambu na nti ya nene.

Beto Sosa Kubakisa Ntendula ya Mananasi

Kana nge mesadilaka ntete bafertilize ya bo kesalaka na bima yina kevandaka ti baselile mingi, nge lenda zaba nde yo kevandaka ti *azote*, *phosphore*, mpi *potassium* (kansi yo kevandaka ve ti *calcium*). Na ntwala ya kusadila konso kima yina, nge fwete zikisa nde nge me zaba mutindu ya kusadila yo. BANTU kesadilaka bima ya kututula bambuma na mitindu ya kuswaswana.

- Mbala mingi bima ya bo kesadilaka sambu na kukumisa ntoto kitoko kevandaka ti bitini ya kiteso mosi ya *azote* (N), *phosphore* (P), mpi *potassium* (K), mpi bo lenda sonika 10–10–10. Yo ke monisa ntalu ya N, P, K. mpi bo ke sonikaka yo na ndonga yina.
- Nkisi ya mbote ya bo fwete sadila na ntangu ya kuyela kele 10–5–5 – yina kele ti bavitamine mingi ya bo kebingaka *azote* mpi yina kele ti bavitamine fyoti ya bo kebingaka *phosphore* mpi *potassium*.
- Nkisi ya mbote ya bo lenda sadila na kisika ya ntete kele 5–10–8 yina kele ti azoto fyoti, fosforu mingi, mpi potassium mingi.
- Kitini mosi ya mbote sambu na kubuta mbuma kele ya 5–7–9 – kilograme ya bavitamine ya bo mesala na bavitamine yina kele ti bavitamine ya fyoti ya *azote*, bavitamine ya fyoti ya *phosphore*, mpi bavitamine ya fyoti ya *potassium*.

Beto tubilaka dezia mambu ya mbi yina kebasikaka na bima ya bo kesadilaka sambu na kukuna bilanga. Bubu yai, beto lenda mona bigonsa zole ya nkaka yina ke katukaka na bima ya ke tungaka banti ti baferme.

- 1) Kana nge ke sadila bima ya nkaka na ntangu ya mbi, yo lenda bebisa bima yina nge ke kunaka.
- 2) Bima ya ke vandaka na kati ke vandaka mingi mpi kana yo kele mingi, yo lenda fwa banti mpi kubebisa ntoto.

Yo kele mbote na kusadila bametode yina Nzambi mesalaka sambu na kudisa ntoto ti banti na nge ti bima yina kezingaka na kati ya ntoto mpi bima yina kevandaka na kati ya ntoto.

Mpi yo kele mfunu na kubakisa madya ya mfunu na konso kitini ya kuyela na mpila nde nge lungisa bampusa ya ntoto na nge mutindu Nzambi kelombaka yo.

Bangogo ya Nsuka

DISOLO NA BIMVUKA YA FYOTI

Yindula biuma ya nge katulaka na mvula meluta:

- Keti nge me losaka bima ya ke pesaka masa ya mbote na bilanga na nge? Inki ntangu nge salaka yo? Bo salaka nki?
- Inki mutindu kuzaba mambu yai tatu lenda sadisa nge na kusala bilanga?
- Inki mambu nge melongukaka yina nge lenda sadila na kisalu na nge ya bilanga?

Dilongi ya 7: Kilanga ya Madia Mvula ya Mvimba

Bangindu ya Mfunu

1. Kana nge yidika mbote kilanga na nge, yo tapesa dibuta na nge madya ya mbote mvula ya mvimba. Yo tasadisa nge na kuzwa mbongo mingi mpi na kukabula yo ti bamfinangani na nge mpi ti bantu yina kele na mfunu na yo.

Bisadilu

1. Lusadisu na kumona:
  - a. Kilanga ya bambuma mpi ya madia mvula ya mvimba (mukanda mosi)
  - b. Mambu kumi ya nge lenda sala sambu na kuyidika masamba na nge na nsungi ya mvula ya mvimba (1 kopi to sonika yo)
  - c. Mambu ya nge lenda sala sambu na kusonika bifwanisu ya masamba ya madia ya mvula ya mvimba (bitini nana)
2. Bima ya bo ke sadilaka sambu na kusala basaki ya madia sambu na baniama ya ntoto – ntoto, fimbu, banti mpi bima ya nkaka yina ke vandaka na ntoto sambu na kusala kisika yina bo ke lalaka na masamba (mu mbandu, banti ya kokoti to banti ya banti ya bansende), banti ya nda kiteso ya basantimetre 30, bima ya bo ke sadilaka sambu na kutunga basaki (mu mbandu, banti ya bansende to bilele ya pete-pete yina ke vandaka na bwala yina) bima yina ke vandaka na ntoto kansi yo ke bebaka ve nswalu.

Bangogo ya Luyantiku

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

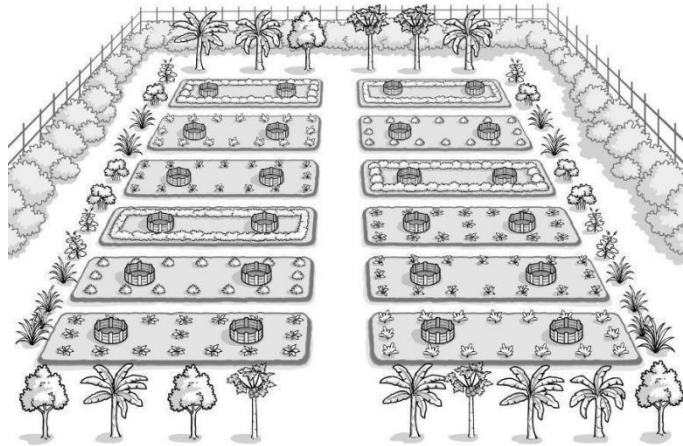
Beto melongukaka mambu mingi na yina metala mutindu ya kusala na kuwakana ti lukanu ya Nzambi ya kuganga bima yonso na kisalu na beto ya bilanga. Na dilongi yai, beto tatadila mwa bangindu ya mutindu mosi na masamba na beto.

- Inki bandunda nge kedyaka mbala na mbala na nzo na nge?
- Sambu na nki nge keyindula nde yo kele mfunu na kudya bambuma mpi bandunda?
- Keti nge kekunaka bambuma mpi bandunda na kilanga na nge sambu dibuta na nge kudya yo? Kana mpidina, banani?
- Inki nge kesalaka kana ntangu kele ngolo mingi to madidi mingi na mpila nde nge lenda kuna ve madya na nganda?

Kusala Kilanga na Nsungi Mosi na Mvula

Mbala mingi, bantu ke kunaka banti to bimenina kaka mbala mosi to mbala zole na mvula, kansi bo ke kunaka banti to bimenina ya mutindu na mutindu na nsungi ya mvula ya mvimba. Kana ntangu kele ngolo to kana madidi kele mingi, beno lenda sadila banti to bisika ya madidi sambu na kupesa kilanga na beno madya mvula ya mvimba. Na dilongi yina ke landa, beto ta tubila mutindu ya kutunga Nzo ya Nsungi. Banti ya beto ke zola kusala na kilanga yai kele kaka na kitini mosi ya nene. Kilanga ya mutindu yai lenda vanda mutindu yai:

Bambuma sambu na Ntwadisi: Songisa bo **LUSADISU NA KUMONA** Bo me tula bafoto ya bima yonso ya bo ke diaka na nsungi ya mvula ya mvimba.

Banti ya mutindu yai ke vandaka ti banti yina ke butukaka na luyantiku, yina ke butukaka mbala zole na mvula mosi, mpi yina ke butukaka mbala mosi na mvula mosi. Bo ke kunaka banti ya nkaka ya ke butaka bambuma mpi banti ya ke zingaka mingi na lweka ya kilanga sambu na kutanina yo mpi kupesa yo bambuma ya mutindu na mutindu. Bo ketulaka na kati ya masamba mabuki ya madya ya bambembele mpi bo kefulusaka yo ti bima ya bo kebikisaka na nzo mpi mfututu sambu na kubenda bambembele yina kesalaka ntoto ya mbote. Ntoto kele ti bisika mingi ya mbote sambu na kukuna bankeni ya mutindu na mutindu mpi sambu na kukuna bankeni mbala na mbala na mvula ya mvimba.

Kele ti bitambi kumi (10) sambu na kusala masamba mvula ya mvimba. Kana nge kele dezia ti masamba, mambu yai lenda sadisa nge na kubuka bambuma mingi.

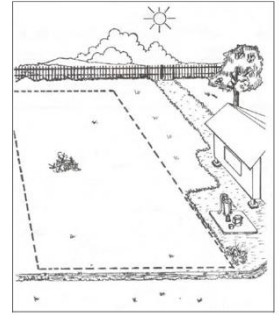
Bambuma sambu na Ntwadisi: Tula **LUSADISUNA KUMONA** affiche: **Mitindu kumi ya kuyidika madia sambu na mfula mvimba. Kilanga**, na kibaka mumpila nde bantu yonso kumona yo. Na nima tula ba **LUSADISU NA KUMONA** nana. Tula bifwanisu na ntoto na mutindu mosi ya kukonda kupona, mpi lomba bantu yonso na kusala nzyunga ya bifwanisu yina. Ntangu beno ke tubila konso kitambi, lomba bawi na kupona kifwanisu yina ke monisa kitambi yina.

Kitambi 1 – Sosa kisika ya kuluta mbote sambu na kilanga

Kitambi ya ntete kele ya kuzwa kisika ya mbote sambu na kilanga na nge. Inki mambu nge fwete tadila ntangu nge ke pona kisika ya kutula masamba na nge?

- **MPILA YA MBOTE YA KUPESA NSUA NA MASA** – Masa kele mfunu sambu banti kuyela. Na nsungi ya ntangu, yo ke vandaka mfunu sambu bimenina kuyela mbote. Yindula kisika yina nge lenda zwa masa ya mbote sambu na banti na nge.
- **KUTIMUNA NTOTO** – Yo kele mbote na kukuna bambuma na kisika yina kele ti mupepe ya ngolo sambu masa kukota ve na ntoto, mingi-mingi na nsungi ya mvula. Kana ntoto na nge kele na nsi ya ntoto, timuna banzila ya masa to mabulu ya masa na lweka ya ntoto.
- **NTOTO YA MBOTE** – Nge fwete katula matadi ya nene, bamvindu, mpi bima yankaka na ntoto ya kilanga na nge.
- **NSEMO YA NTANGU** – Kilanga na nge fwete vanda na nsemo ya ntangu kilumbu ya mvimba. Sala nde kitanda ya kilanga kuvanda na esti ti na westi na mpila nde banti kubaka ntangu kilumbu ya mvimba. Banti ya keyelaka ke vandaka na mfunu ya ntangu sambu na kutoma mpi kubuta bambuma.

- KUPEPA YA MBOTE YA MUPEPE – Kutambula ya mbote ya mupepe ketadila kiteso ya mupepe yina kebalukaka na lupangu na nge. Mupepe ya ngolo kevandaka mbote ve sambu na banti ya fyoti. Yo kele mbote na kuvanda ti bima yina ke taninaka nge na mupepe, mu mbandu na zulu ya bangumba, na banti, mpi na banzo.

- Wapi **LUSADISU NA KUMONA** ke songisa beto kifuanisu ke tendula kitini ya 1?

Kitini ya 2 – Yidika kisika ya kufwana sambu na masamba na nge

Kisika ya mbote ya kusala masamba kele ya bakilometre-kare 100. Yo kele ya kufwana sambu na kudisa dibuta mosi ya bantu sambanu na bandunda ya mpa konso kilumbu, mpi kubika ndambu sambu na kukabila bankaka to sambu na kunata na zandu sambu na kuzwa mbongo mingi.

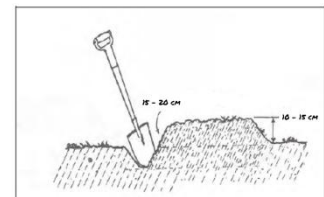
- Na nki bisika ya bwala na beno kele ti kisika ya kufwana mpi kisika ya mbote ya kusala masamba?

Kitini yai kena ba foto ve.

Kitini ya 3 – Yidika mbote ntoto mpi kisika ya kusala bilanga.

Inki mutindu nge kebongisaka ntoto mpi bisika ya kusala bilanga na nge? Sambu kilanga na nge ya masamba kuyela mbote, yo ketadila mingimingi mutindu nge keyidikaka ntoto na ntwala ya kukuna yo. Bambuma ke yelaka mbote na ntoto yina bo me yidikaka mbote.

- KUSANDA – Katula matadi, bamvindu, mpi bima yonso ya mvindu na lupangu na nge
- YINDULA BANZENGE YA KUKONDA KUVANDA NA KATI – Na kisika ya kuyidika kitini mosi ya nene ya masamba, yidika bitini zole ya banti ya fyoti yina kele ti bitini iya to sambanu. Konso mbeto ya kilanga fwete vanda nene kiteso ya metre mosi mpi nene kiteso ya bametre nana, mpi yo fwete vanda na zulu ya ntoto kiteso ya basantimetre 10 to 15. Kana nge ketandula bambeto na nge mutindu yai, yo tasadisa nge na kusala kisalu kukonda mpasi, mpi yo tasadisa nge na kusala banzila na kati ya masamba.
- KUDISAKA BANTOTO TI BISIKA YONSO – Zenga bantoti na balweka yonso sambu masa kubasika ve. Kisika yina bo ta tula ditadi yango ti dibulu na yo fwete vanda na mudindu ya basantimetre kiteso ya 5. Na nima, beno tula ntoto ya dibulu yina na zulu ya ditadi yina ya nda na mpila nde ditadi yango kukuma na nsi ya ditadi ya nda kiteso ya basantimetre 15 tii 20.
- YIKA MUNDILU NA KONSOMBETU – Kana mpila kele, kuna banti yina ke basisaka ba nitrogène (GMCC) na lweka ya banti yonso sambu na kutanina banti yina na mupepe. Banti yai ta yedisa ntoto, yo ta sadisa na kukatula matiti ya mbi, mpi yo ta sala nde kilanga na nge kuvanda ti bima mingi ya kuswaswana. Bo ta vanda na mfunu nde bo baka bo na kiteso ya kufwana. Mutindu ya nkaka ya kutanina banti kele ya kutula banti mpi matadi na lweka ya banti yina. Beno kangisa ba-avenue yina kele nene kiteso ya basantimetre 40 mpi nene kiteso ya basantimetre 50. To ya banianga.

- Ya wapi na **LUSADISU NA KUMONA** ke songisa kifuanisu ya mambu yai na kitini ya 3?

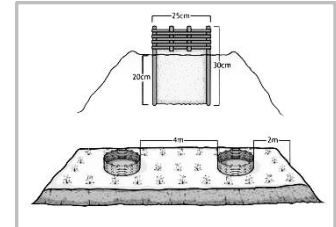
Kitini ya 4 – Bima ya ke bendaka mitshopi

- SALA KITUNGA MOSI SAMBU NA KUDISA MITSHOPI – Na kitamina ya bametre zole na lweka ya mbeto, timuna dibulu mosi ya nda kiteso ya basantimetre 20 mpi nene kiteso ya basantimetre 25.

Beno sala kitunga mosi ya nsinga ya bibende to ya banti ya banti ya bansende yina lenda baluka na lweka ya banonso sambu yo kuma bonso dimbumba ya nda kiteso ya basantimetre 30 mpi na nsi ya dimbumba ya kukangula. Na nima, tula kitunga na dibulu yina. Bo fwete tula kitamina ya bametre 4 na kati ya bitunga yai zole.

- INKI MUTINDU KUBENDA MITSHOPI – Na nima, tula matiti, matiti ya mbi, mpi matiti ya mpa na kati ya bitunga yina. Yo kele mfunu ve na kuvutula bima ya bo me tula na kisika yina bo me tula mvindu. Beno landa kaka na kuyika bima ya mpa. Na nima ya kukatula bima na bilanga, beno fwete basisa yo na bitunga mpi kubikisa yo na ntoto. Bima ya kudya tabenda bambwa ya ntoto mpi bo tabundula ntoto sambu na beno na ntangu beno kepesa bo madya. Yo ta sadisa ntoto na kubuta bambuma mingi.

Nge lenda yika mwa bima yina beto tubilaka na ba dilongi zole ya me luta sambu na kupesa madia mingi na konso kitini ya kuyela. Mu mbandu, nge lenda yika mpusu mosi to zole ya banana ya bo me zenga sambu yo pesa nge *potassium* mingi, to makopa ya maki ya kuyuma. Yika *calcium*).

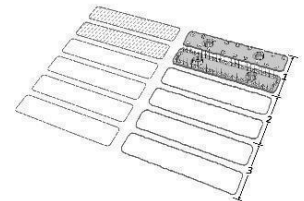

- Ya wapi na **LUSADISU NA KUMONA** ke songisa kifuanisu ya mambu yai na kitini ya 4?

Kitini ya 5 – Kuna 1/3 ya masamba na nge ndunda ya nsualu-nsualu

Kabula kilanga na nge na bitini tatu. Na kitini ya ntete, tula bandunda yina nge lenda katula na nima ya bangonda zole to iya, mu mbandu soya, tomate, radis, mutarde, niébé, masangu ya sukadi, poivre, mungue, mpi karoti. Nge fwete kuna ve kitini ya nti ya mvimba, kansi kitini mosi sambu na kubundula bitini yankaka.

- Tanga mwa bambandu ya bambuma yina keyelaka nswalu na kisika yai?

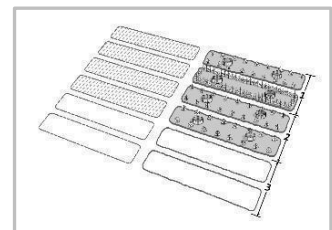

- Ya wapi na **LUSADISU NA KUMONA** ke songisa kifuanisu ya mambu yai na kitini ya 5?

Kitini ya 6 – Kuna ndambu ya kilanga na nge ndunda sambu na mw aba ngonda ke kwisa

Bumba kitini ya zole sambu na bandunda yina nge ta katula na nima ya bangonda 6 to 9. Yo kele bonso les haricots ailés, la courge amère, l'aubergine, le gombo, la courge, l'ail, l'oignon, le concombre et le gingembre. Kaka mutindu nge salaka na kitini ya ntete, kuna ndambu mosi ya nti na kitini yai mpi bumba ndambu yina mebikala sambu na kukuna bankeni na nima.

- Inki kele mwa bambandu ya bambuma ya bo kekunaka na nsungi ya bangonda sambanu na teritware yai?

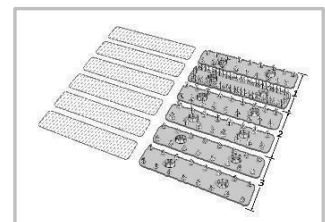

- Ya wapi na **LUSADISU NA KUMONA** ke songisa kifuanisu ya mambu yai na kitini ya 6?

Kitini ya 7 – Kuna 1/3 kilanga na nge ndunda sambu na mvula mvimba

Beno bumba kitini ya nsuka sambu na kukuna bandunda yina beno lenda kuna mvula ya mvimba, mu mbandu, madesu ya Lima, batata ya sukadi, manioko, mpi pois d'Angola. Kaka mutindu nge salaka na kitini ya ntete ti ya zole, kuna kaka ndambu ya ntoto na kitini yai, mpi bumba kitini yina mebikala sambu na kukuna bankeni na nima.

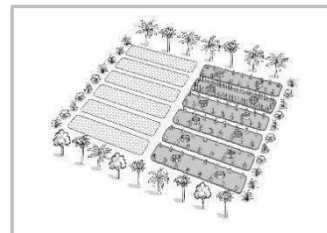
- Inki kele mwa bambandu ya banti ya kebasikaka mbala mosi na mvula na kisika yai?

- Ya wapi na **LUSADISU NA KUMONA** ke songisa kifuanisu ya mambu yai na kitini ya 7?

Kitini ya 8 – Kuna bima ya ke vandaka mvula na mvula na lweka ya kilanga

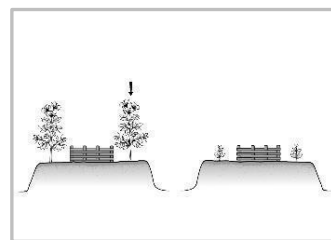
Kuna banti ya ke vandaka mvula na mvula to ya ke vandaka kaka mwa ntangu fioti na lupangu na nge, mu mbandu, papaye, ananase, nti ya sukadi, madesu ya mpembe, banane, bambuma ya madesu ya mpembe, mpi banti ya fioti ya ke butaka bambuma. Yedisa banti ya nda, mu mbandu, banti ya citron mpi ya dilala na ndambu ya nordi mpi ya sudi, mpi bimenina ya nkufi, mu mbandu, ananase mpi ndunda ya citron na ndambu ya esti mpi ya westi.

- Ya wapi na **LUSADISU NA KUMONA** ke songisa kifuanisu ya mambu yai na kitini ya 8?

Kitini ya 9 – Kuna Bambuma na Ntangu ya Mbote

Kuna bima yina nge ponaka na kilanga na nge ya bambuma na nsungi ya mvula ya mvimba. Yo tasadisa nge mpi na kuvanda ti madya mingi ya mbote na nzo na nge. Na kilanga na n anima ya ndunda ya mvula mosi nge ta kuna ya nkaka kana ya ntete me lungisa kitesu ya ngonda tanu. Na kilanga y aba ngonda, nge lenda kuna kitini ya nkaka kana ya ntete me lungisa ngonda iya. Sambu na yai ya nsualu-nsualu, kuna kitini ya nkaka kana ya ntete me yantika kutula bintuntu.

- Ya wapi na **LUSADISU NA KUMONA** ke songisa kifuanisu ya mambu yai na kitini ya 9?

Kitini ya kumi 10 – Yedisa mayele na nge na kusoba bambuma na nge

Kana beno kezola kukuna bankeni na kisika yankaka, beno fwete sadila metode ya kubalula bankeni. Yo ketendula nde nge kekuna bankeni na kisika yina bo mekunaka ntete bankeni yankaka (mu mbandu, tomati, aubergine, mpi gombo) mpi na kisika yankaka. Kusoba mutindu ya kukuna bima na bilanga ke sadisaka sambu bambisi ya ke diaka bima mpi maladi kupanzana ve, mpi yo ke tomisaka ntoto ya kilanga na nge.

- Kitini yai kele na foto ve.

Bantuma sambu na Ntwadisi: Beno tadila bitambi yonso 10 na kimvuka.

Mbote ya Kuvanda na Masamba Mvula Mvimba

Bantu mingi ya kesalaka bilanga kesadilaka ntoto na bo yonso sambu na kukuna bima yina bo ketekaka sambu na kuzwa mbongo ya kuzingila. Yo ke bikilaka bansadi-bilanga kaka madia fioti sambu na mabuta na bo.

Disolo yai ya kusalamaka mpenza na bwala mosi kemonisa mambu yina lenda salama kana muntu ya kesalaka bilanga kesadila bametode yai.

Kilanga ya Sukadi na Kati ya Dibundu

Na Asie, kuvandaka ti bwala mosi yina bo vandaka kukuna nti ya sukadi. Bo vandaka kukuna bambuma ya ble konso mvula. Na nima ya kukatula bambuma na bilanga, mabuta na bo vandaka kubumba mbongo sambu na mwa bangonda. Na nsungi ya bilanga, bo vandaka kukuna nti ya sukadi ya mpa mpi kubika nde yo yela. Bo vandaka kubinga nsungi yai nde "nsungi ya kufwa" sambu na nsungi yai, bisalu ya bilanga vandaka fyoti mpi yo vandaka kulomba kaka kukatula matiti mpi kuyidika ntoto. Bo vandaka kubinga yo mpi 'Ntangu ya Nzala,'

sambu mbongo ya kukatula bambuma vandaka kumana na nsungi yina, mpi bantu vandaka dyaka ve ti mbongo ya kudya. Mbala mingi, mabuta vandaka kudefa mbongo sambu na kuzikisa nde bo kele ti madya na mesa ata mbala mosi konso kilumbu.

Mira ti Joseph vandaka kuwa boma nde bo ta fwa. Bo vandaka kuzwa ve mbongo ya kufwana sambu na kulungisa bampusa ya dibuta na bo yina vandaka ti bana sambanu, mpi yo vandaka mpasi sambu na kufuta mbongo ya nzo-nkanda. Mbala mingi bana vandaka kubela na nsungi ya madidi mpi bo vandaka kubokuta ntangu yonso nde bo kele na nzala.

Na mvula mosi, Mira ti Joseph kukwendaka na kimvuka mosi ya bantu yina kesalaka bilanga mpi bo longaka bo mutindu ya kuyidika masamba ya madya na nsungi ya mvula ya mvimba. Kimvuka ya bantu yina kesalaka bilanga kumonaka kisika mosi na kati ya bwala na bo yina bo lenda sadila sambu na kuyidika masamba ya bantu yonso. Mabuta - babakala, bankento, mpi bana - kusalaka kumosi sambu na kuyidika ntoto, kusala bitunga ya bambembe, kukuna bankeni, mpi kusadila bima yina kebutaka bambuma. Na kisika ya kuwa boma na mambu yina bana vandaka kutuba, Mira ti Joseph kubakisaka nde bo vandaka kulingila ntangu yina dibuta ya mvimba zolaka kulutisa kumosi. Bana vandaka kusepela na kulunguka, mpi ata bana ya fyoti vandaka kusepela na kusadisa na kutimuna ntoto mpi na kuyika bima yina vandaka kubikala na kibumbidi-buluku yina bambembe vandaka kudya.

Ntama mingi ve, bo kumaka kukatula bambuma mingi. Mira, Joseph, mpi mabuta yankaka yina kusalaka kisalu yai kuvandaka na madya ya kufwana sambu na mabuta na bo yonso na nsungi ya madya mingi. Bo kukaka ve kudya madya yonso, yo yina Mira kuvukanaka ti bantu yankaka sambu na kusala kisika mosi na ntwala ya masamba sambu na kuteka madya yina bo vandaka na yo ve. Bantu mingi ya bwala kwisaka kusumba bandunda na bo. Yo yina, katula kupesa mabuta na bo madya ya mbote, kilanga yango vandaka mpi kupesa bo mbongo mingi sambu na kufuta mbongo ya nzo-nkanda mpi sambu na kulungisa bampusa na bo yankaka.

Mira ti Joseph vandaka ti kivuvu sambu na bilumbu kekwise sambu bo longukaka mitindu ya mpa ya kulungisa bampusa ya dibuta na bo. Bana na bo vandaka kuyela mbote mpi vandaka kubela mingi ve, mpi bo vandaka nkutu ti makuki ya kusadisa bantu yina vandaka na mfunu ya lusadisu na kati ya kimvuka na bo na kupesaka bo bima na bo ya kinsuni.

KISALU NA KIMVUKA YA FYOTI

- Inki mambote nge mewaka na disolo ya luzingu na nge ya kele ti kilanga yina kepesaka madya mvula ya mvimba?
- Keti nge lenda yindula mambote yankaka?

RAPORE

Bantuma sambu na Ntwadisi: *Lomba bimvuka na kupesa bamvutu na bo. Na nima, sadila lisiti yai sambu na kutubila mambote yina bimvuka me tubila ve.*

Kele ti mambote mingi ya kuvanda ti masamba ya dibuta mpi ya kimvuka yina kebasisaka madya mvula ya mvimba:

1. KUDIA BAMBUMA TI BIMA YA KUKATULA BAMBUMA KONSO KILUMBU

Bambuma ti bandunda kele bima ya mfunu ya beto kedyaka konso kilumbu. Sambu yo kevandaka ti bavitamine mpi bima yankaka ya mfunu, yo lenda pesa nitu na beto bima mingi ya mfunu.

2. MUTINDU YA MBOTE MPI YA MPASI VE YA KUPESA DIBUTA NA NGE MADIA YA MBOTE

Bambuma ya mutindu yai lenda sadisa dibuta na kuvidisa mbongo yina bo ke sadilaka sambu na madia ya konso kilumbu, mpi yo lenda sadisa mabuta na kudia madia ya mbote.

3. MABUNDU YA NZO-NKENTO KELE MAMBU YA MAMBU YINA KELE MBOTE KANGA

Bambuma ya mpa yina nge kekunaka na masamba na nge mosi kele mbote kuluta yina ya bo ketekaka na zandu, yina kevandaka mvindu sambu na mfututu, baniama, mpi bisalu ya bantu. Kana nge ke kuna

nge mosi ndunda, nge ta zaba mpi mbote-mbote bima yina bo sadilaka to yina bo sadilaka ve sambu na kukuna yo.

4. KUDITADILA BANDUKILU YA MBOTE

Konso muntu lenda sadisa na kuyidika masamba mvula ya mvimba. Ata bana ya fyoti lenda sadisa. Bo lenda sadisa bo na bisalu ya konso kilumbu, ebuna yo ta sadisa bo na kulunguka mikumba mpi na kuditanina bo mosi. Kusala bilanga na nzo lenda sala nde dibuta ti bantu yina kezingaka kisika mosi kuvanda na bumosi. Kusala kumosi kekumisaka bangwisana ngolo.

5. AMFUNU YANKA YA KUSALA BAZANGA YA KUDYA MVULA YONSO

Kuvanda ti banti ya mutindu na mutindu na nzo to na kisika ya bantu ke zingaka ta sadisa na kuditanina na baniama mpi maladi. Banti ya mutindu yai lenda sadisa mpi na kukumisa kisika yina nge ke zingaka kitoko. Ntoto yina kele ti matiti ya kitoko kele kitoko mpenza na kutala.

Kilanga ya madia ta vandaka mvula ya mvimba mpi konso kilumbu dibuta na beno ta vandaka ti madia ya mbote ya bambuma mpi ya bandunda. Kansi, yo kele ve mutindu mosi kaka ya kuyidika masamba ya dibuta to ya kimvuka. Yo kele mutindu ya kuyedisa kilanga ya bambuma yina lenda pesa madia ya kufwana na ntalu ya fioti, na bisalu ya fioti, mpi na ntoto ya fioti. Yo kele bonso mukanda yina kesonga nge mutindu ya kutomisa masamba na nge, mpi nge lenda zabisa bantu yankaka mambu ya nge lenda sala sambu na kutomisa yo.

Kusadila

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

- Ketu muntu mosi na kati na beno mewaka ntete ve nde kilanga ya madia kevandaka mvula ya mvimba? Ketu nge ke sadilaka kilanga ya mutindu yai na nzo na nge?
- Inki bangindu nge lenda sadila sambu na kusala masamba mvula ya mvimba na nzo na nge?
- Ketu dibundu na beno kele ti masamba? Ketu nge keyindula nde kilanga ya madya yina kevandaka ya kukangula mvula ya mvimba tavanda kisalu ya mbote sambu na nzo-Nzambi?
- Inki ntoto bo lenda sadila sambu na masamba ya dibundu?
- Inki mutindu masamba ya mutindu yai lenda sadisa beto na kumonisa zola ya Nzambi na bantu ya kartie na beto?
- Inki mutindu dibundu lenda sadila mbongo yina kekatukaka na kusumba bima ya mutindu yina sambu na kupesa Nzambi lukumu?
- Ketu nge tazola kusala pula sambu na kusala masamba ya bambuma mvula ya mvimba na lupangu na nge to na bwala na beno?

KISALU NA KIMVUKA MOSI

Bantuma sambu na Ntwadisi: Na kutadila ntangu mpi kisika ya beno kele, beno lenda sala kumosi sambu na kuyidika madia ya bambisi ya mfinda na kulandaka bantuma yai kele na nsi.

- Banti 7 to 8 ya nda kiteso ya basantimetre 30
- Bisadilu ya kutungila, mu mbandu banti ya banti ya bambisi to bima ya nkaka ya pete-pete yina ke vandaka na insi na beno mpi yina ke bebaka ve nswalu.

Beno basisa bana ya nzo-nkanda mpi beno timuna dibulu ya nda kiteso ya basantimetre 20 mpi nene kiteso ya basantimetre 25 (to dibulu ya fyoti ya kiteso mosi). Kuna ndambu ya banti na lweka ya dibulu yango (kiteso ya banti 8). Na kati ya banti yina, beno kangisa bansinga ya banti ya banti to ya matiti sambu yo kuma kitunga. Beno bika bana ya nzo-nkanda kusala mpi na nima ya kudya ya midi to ya nkokila, beno losa bima yonso ya kebebisaka madya.

Dilongi ya 8: Kunwanisa Bambisi yina Kebebisaka Baya Nkaka

Bangindu ya Mfunu

1. Kele ti mitindu ya mbote ya kukatula baniama mpi bamaladi yina lenda bebisa bima ya bilanga na nge.
2. Nzambi mepesaka dezia banti mpi bambisi mingi na kimvuka na beno yina lenda katula bamikrobe ya mbi.

Bisadilu

1. Lusadisu na Kumona:
  - a. Bapapie ya banti yina ke taninaka banti ya ndikila na baniama (kisika mosi na konso kimvuka, bo me zenga yo na bitini 11)
  - b. Nzo ya Bapusu-Pusu (Kopi mosi)
  - c. Nzo ya ba Insecte (Kopi mosi)
  - d. Karti ya Mbote mpi ya Mbi (konso kimvuka fwete vanda ti karti mosi, bo fwete kabula yo na bakarti 24)
  - e. Karti ya Kubeba ya Matiti (kisika mosi na konso kimvuka)
  - f. Nzo ya Kuvingila (Kopi mosi)
  - g. Lupangu ya Papie (Kopi mosi)
  - h. Ngonda Bakarte ya bankisi ya kukonda ndikila (konso kimvuka fwete baka karti mosi, kuzenga yo na bitini 9, mpi kubika kopi mosi ya kukonda kuzenga na nzo-Nzambi)
2. Mukanda ya longoki: **(SG)**
  - a. Mutindu ya kutunga nzo sambu na bampasu
  - b. Banzo ya kulala ya banzini
  - c. Nzo ya Kibende
  - d. Bima ya bo ke salaka na nzo yina ke vandaka ve ti ndikila

Kuditanina na Yina ke Bebisaka mpi Bamaladi

DISOLO NA BIMVUKA YA FYOTI

- Sala lisiti ya baniama yonso yina ke vandaka na lupangu na nge.
- Sosa kuzaba bansaka yina kele mbi mpi yina kele mbote.
- Ketu yo kele ti bansiku yina kele mbote to mbi?

RAPORE – *Lomba bimvuka na kukabula bazina ya bambisi ti ya baniama ya mbote mpi ya mbi. Sonika yo na tablo.*

Kele ti mitindu zole ya baniama na masamba na beto:

- a. Bo ke bingaka baniama yina ke diaka baniama ya nkaka nde "bantu ya mfunu". Yo kele mfunu. Yo kesadisaka na kutanina banti na beto.
- b. Bo kebingaka baniama yina kedyaka banti nde "bambisi ya mbi". Bo kele na mfunu ve mpi bo lenda bebisa bima na beto ya bilanga.

Nzambi kugangaka bima yonso ti kikuma. Ata bambisi mpi baniama yina beto ketangaka nde yo kele kigonsa kele ti bikuma ya mbote ya kuzinga. Kansi, ata banti, bambisi, mpi baniama ya mbote yina Nzambi kugangaka lenda kuma kigonsa sambu na bilanga na beto kana bo bebisa bimenina mpi bima ya beto kekunaka. Kuvila ve

nde Nzambi mepesaka beto mukumba ya kutanina mpi ya kuyala bima yina yandi megangaka. Sambu na kutanina lugangu na beto mbote, beto fwete zaba baniama yina ke diaka bima na beto mpi kuditanina na yo.

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Kansi, yo kele kaka ve baniama ti baniama ya nkaka yina lenda bebisa bima na beno ya bilanga.

- Inki mambu yankaka nge lenda yindula yina lenda bebisa bimenina na nge?
  - *Bana ya nzo-nkanda lenda tubila bangombe, ba lapin, bandeke, bampuku, mpi ba soso (bambisi yonso yina kedyaka banti lenda bebisa bimenina).*
  - *Bo ketanga mpi mambu bonso mvindu.*

Beto lenda kabula bigonsa mingi yina ken yokulaka bimenina na mitindu zole: baniama ya kekatulaka bima na bilanga mpi bamaladi.

1. Bambisi yina kebebisaka bima kele bigangwa yina kebebisaka banti na beto, mu mbandu bandeke, bambisi, mpi baniama.
2. Maladi kebasikaka na nzila ya baniama, bactérie, mpi bavirisi.

Sambu na kutadila:

- Inki mutindu bantu ketaninaka baniama mpi maladi ya banti na bwala na beno?
- Keti bametode ya bo kesadilaka kenungaka?
- Keti nge kepanzaka bankisi? Sambu na nki to sambu na nki ve?
- Inki nge keyindula nde yo kesalama na binama ya fyoti-fyoti mpi ya mfunu yina kevandaka na ntoto ntangu beto ketyamunaka bankisi na banti na beto?

Bambisi ya makasi lenda bebisa bima ya beto kekunaka. Kansi, kana beto ke sadila bankisi sambu na kufwa bamikrobe, beto ke fwa mpi bamikrobe ya nkaka ya mfunu.

Kansi, kusadila bankisi kele ve mutindu mosi kaka ya mbote ya kufwa baniama. Na disolo yai ya kelanda, beto tatadila mitindu tatu ya beto lenda sadila sambu na kuditanina na baniama ya kekatulaka bima na bilanga mpi na bamaladi:

1. Kutanina – Kunganina bo ve na kukwisa na ferme na nge
2. Kubaka Mambote Mingi – Bambisi ya Mfunu, Ba-Insecte, mpi Ba-Micro-Organisme
3. Kulungisa to Kuyala Bo

Mutindu ya Kudikeba

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Mutindu ya kuluta pete ya kumanisa bampasi yina baniama mpi bamaladi kebasisaka na masamba na nge kele ya kubuyisa bo na kukwisa na masamba na nge. Bo kebingaka yo nde mutindu ya kuditanina. Kutanina mbote kilanga na nge kele mutindu ya kuluta mbote ya kuditanina.

Dyambu ya mutindu mosi lenda vanda kuyobisa meno.

- Sambu na nki yo kele mfunu na kuyobisa meno? *Yo Ke Taninaka Meno na Beto na Kubeba*
- Inki lenda salama kana nge keyobisa ve meno na nge? *Meno lenda beba, kupola, kufwa, to kubwa.*
- Keti nge lenda mona mbi yina lenda salama kana nge kesukula ve meno na nge kilumbu ya mvimba? Na nima ya mposo mosi? Ngonda mosi? Mvula mosi? *Kansi, na nima ya mwa ntangu, nge tamona malanda na yo.*

Yo kele mutindu mosi sambu na bilanga. Kana beto ke tanina bilanga na beto sambu yo vanda bunkete mpi na mavimpi ya mbote, yo ta sadisa beto na kutanina bimenina na beto na bamikrobe.

Beto melonguka dezia mambu mingi yina beto lenda sala sambu na kuvanda ti masamba ya bunkete mpi ya mbote. Ketu nge lenda yibuka mosi na kati na bo?

- Inki beto lenda sala sambu na kuvanda ti ferme mpi masamba ya mbote?

Bantuma sambu na Ntwadisi: Kana bo me pesa ve mvutu mosi na kati ya bamvutu yai, yibusa bana ya nzo-nkanda. Na nima, tendula mutindu kusadila bametode yai sambu na kusala ntoto ya mbote lenda tanina beto na bamikrobe mpi maladi.

- **Kutunga ntoto ya mbote mpi ya kebutaka bima mingi.** Mitindu ya mbote ya kuyidika ntoto, mu mbandu kutula madesu ya bana na kati ya basaki, kulosa matiti na ntoto, mpi kukotisa bima ya nkaka na ntoto kele banzila ya kuluta mbote ya kuyedisa banti ya ngolo mpi ya kele ti mavimpi ya mbote yina ke vandaka ve ti maladi.
- **Kuna bima mingi ya mutindu na mutindu.** Kana bo me vukisa banti na banti ya nkaka, yo ke salaka nde baniama yina ke diaka bima ya nkaka kupanzana ve na banti ya nkaka. Kana banti mpi bima ya ke zingaka kele mingi na kisika mosi, yo ke bendaka baniama ya mutindu na mutindu. Bimvuka ya biningi-ningi ya mbote ta nwanisa bimvuka ya biningi-ningi ya mbi.
- **Konso mvula, beno fwete zengaka bilanga** na beno sambu na kubuya nde baniama yina kebebisaka bitini ya nti kukota dyaka na bilanga na beno. Kana nge ke soba madia, nge ta:
  - Kukatula bima ya mbi na luzingu
  - Kukatula bima yina ke pesaka bo madia
  - Kuyindula nde yo kele mutindu yina sambu yo kebebisaka kisika yina bo kezingaka

Beto tadila mwa mambu ya nkaka yina beto lenda sala sambu na kutanina masamba na beto mpi kutanina yo:

- **Kana mpila kele, sadila bima yina kebebisaka mupepe, mu mbandu mulangi ya bo ketulaka na banti yina ke vandaka na masa ya nzadi.** Katula mambote yina beto tubilaka na dilongi ya 5, banti ya masa ya madidi kenwanisaka mpi baniama ya nene.
- **Katula banti yonso yina kele ngolo ve.** Kana beto tula yo na ntoto, yo ke bendaka baniama yina ke diaka bambisi. Beno katula nti yango mpi beno losa yo ntama ti kilanga.
- **Kubebisa ve bima ya mvindu yina kele na lupangu.** Katula bima ya mvindu mpi matiti ya mbi na masamba sambu yo kele bisika yina baniama keyelaka. Sadila banti ya mpembe.
- **Bika matiti ya nti yina kukauka.** Na suka-suka, losila yo masa na mpila nde matiti kuvanda ya kuyuma na nsungi ya kilumbu ya mvimba. Matiti ya madidi-madidi kepusaka baniama mpi ba fungus na kubebisa banti na nge. Beto tadila kusadila masa ya fioti-fioti sambu na kunokisa bansimbulu kukonda kulosila matiti masa. Mu mbandu, beto lenda sadila mabungu yina ke vandaka ti mabulu na kati to mabungu yina ke vandaka ti mabulu na kati.
- **Kukatula bamvindu.** Kana nge vandaka kusala ti banti yina kele ti maladi, yo kele mbote na kuyobisa bisadilu na nge na ntwala ya kukotisa yo na kisika yankaka na kilanga. Kusala mpidina ta sadisa nge na kumanisa maladi yina ke sambukilaka banti ya nkaka mpi kubebisa ve bimenina na nge ya mbote.

DISOLO NA BIMVUKA YA FYOTI

- Inki bisalu nge mesalaka dezia na kati ya bisalu yai?
- Inki kele mambu ya mpa sambu na nge na kati ya mambu yai?
- Inki ngindu nge tazola kumeka na banti na nge?

RAPORE

Bima Yina Ke Nwanisaka Bambisi

KISALU NA KIMVUKA YA FYOTI – Kimvuka ya bantu 4 to 5

Nzambi mepesaka beto dezia bametode yina beto lenda sadila sambu na kukatula baniama yina kebebisaka bima. Mbala mingi, bo ke pesaka yo na bantu ya bwala na beto ya ofele, to beto lenda tomisa yo mpi kuzabisa yo na bantu ya nkaka.

- Inki banti nge kesadilaka dezia sambu na kukatula baniama na bwala na beno?

Sadila kitini mosi ya bakarti ya **LUSADISU NA KUMONA**: *Bima ya ke vandaka na kati ya nzo sambu na kubuya baniama* yina ke vandaka na kati ya nzo.

Konso muntu na kati ya kimvuka fwete sola karti mosi. Benotala nti yai mpi beno yindula kana beno kele ti nti yai na lupangu na beno to na kisika ya nkaka na bwala na beno. Beto tadila mutindu banti kebasisaka bamikrobe yina kebebisaka yo. Yindula kana nge memona ndeke yai ya kenyokulaka bantu na lupangu na nge. Yindula ntete na kukuna mwa banti yina ke fwaka baniama yina nge monaka na kilanga na nge. Benotala kana muntu mosi na kati ya kimvuka na beno kele ti banti ya mutindu yai sambu na kupesa bantu yankaka.

Mu mbandu:

- Na kutadila kifwanisu ya kele na karte yai, keti nge kele ti mambu ya keyangisa bantu na bwala na beno to na teritware na beno?
- Keti nge kevandaka ti banzinzi mpi baniama ya kezingaka na nzo?
- Keti kele ti muntu mosi na kati na beno ya kele ti mambu ya keyangisa yandi yina yandi lenda zabisa bantu yankaka?

Izini	Kudivuka dyaka
Basusi	Bambembele, bampese
	

RAPORE – *Lomba konso kimvuka na kukabula banti yina bo mezaba na kati ya kimvuka na bo mpi yina kepusaka baniama ya kekatulaka bima na nzo.*

Kubenda Bambisi ya Mbote

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Na luyantiku ya dilongi yai, beto yulaka bangyufula yai: Inki bambisi to baniama na ferme na beno kele mfunu to mfunu sambu na beto? Bima yai ke sadisaka beto na kufwa bamikrobe mpi bana na yo. Beto tala mutindu beto lenda pesa bima yai mambote zole: bampuku mpi baniama yina ke diaka baniama ya nkaka. Beto lenda benda yo na luzolo yonso na bilanga na beto sambu yo yela mpi yo fwa bambisi yina ke diaka yo. Bantu yina kebakaka mambote kele bantu yina kesalaka na ferme na beno, bayina kesalaka sambu na beno.

Sambu na kubenda dikebi na bo, nge fwete lungisa mambu tatu:

1. Madya
2. Kisika ya kubumbana
3. Masa

Kubenda Bampuku:

- Ba-serpentard kele bambisi ya nene yina kefwaka biningi ningi mpi baniama yankaka ya mbi. Konso mbambi ke diaka biningi-ningi konso mpimpa.
- Baurse ke vandaka na mfunu ya kisika ya kubumbana pene-pene ya masa mpi ya madia (banti yina ke basisaka bintuntu na mpimpa, mu mbandu datura, kintuntu ya ngonda, kintuntu ya bangunga iya, yucca, mpunda, kintuntu ya mpimpa, jasmine, cleome, mpi nicotiana).

Beto kele ti modele mosi yina lenda sadisa beno na kutunga nzo ya fioti sambu na bampuku. Songa **LUSADISU NA KUMONA**: Kisalu ya kutunga nzo ya nsemo ya mpembe (SG)

Kubenda Baniama ya Mbote:

- Mutindu beto tubilaka yo na luyantiku, banti ya ke vandaka na ntoto ke vandaka ti bima ya mbote mpi ya mbi. Mbongo yina nge ta baka ta dia baniama yina ke diaka bima na nge. Yo yina, nge kezola nde bo bakila nge mambote na kupesaka bo madya, kisika ya kulala, mpi masa.
- Kuna bintuntu ya mutindu na mutindu. Bima ya mbote ke vandaka na mfunu ya madya sambu na kuzinga mpi kubuta. Kana nge kele ti banti yina ke basisaka bintuntu na kati to penepene ya masamba na nge, yo tapesa nge madya yai na mutindu ya ntomo mpi ya mpusu ya mbuma. Bintuntu yai ya kelanda kebendaka bantu yina ke bakaka mambote:
  - 1) Banti ya dibuta ya daisy, mu mbandu, aстера, cosmos, mpi millefeuille
  - 2) Banti ya dibuta ya karoti, mu mbandu, coriandre, aneth, fenouil, persil, mpi karoti ya mfinda
  - 3) Alyssum mpi bambuma yankaka ya mutarde
  - 4) Menthe
  - 5) Bima ya nkaka
- Kutunga ba hôtel sambu na baniama. *Monisa* **LUSADISU NA KUMONA**: *Nzo ya Baniama* (SG) Nge lenda sadila bima yina nge kele na yo dezia, mu mbandu, mabaya, basapatu, bapapie, matiti, mabungu ya plastike, banti ya bambu, batiyo, mabaya ya arza (to bima ya nkaka ya nzo) mpi nkutu banti ya kupola sambu na kusala nzo ya kitoko. Yo kele mfunu na kutula ludi mpi bibaka ya nzo na mpila nde na nima ya mvula, masa kukota ve na nzo ya baniama mpi yo kuma masa-masa. Ba-serpent mingi kezolaka mwa masa, kansi bo kezolaka ve masa mingi. Bo fwete kangula kitini mosi ya nzo mpi bo fwete fulusa kitini ya kati ti bima ya mutindu na mutindu yina bo me tubila na mukanda yina. Ba hôtel ya bambisi ke salaka mbote na bisika yina mupepe ke vandaka ve mingi. Sadila mukanda ya nge ke zola kukabula sambu na kusala kitini mosi.

Bantuma sambu na Ntwadisi: Kana ntangu me bikala, lomba bana ya nzo-nkanda na kusala kisika mosi sambu na kutunga nzo ya banzini na nsadisa ya bima yina bo ta zwa na nziunga ya nzo mpi na kulanda bantuma yina kele na mukanda yina bo ta kabula.

KISALU NA KIMVUKA YA FYOTI

Sadila ba **LUSADISU NA KUMONA**: Bakarti ya mfunu mpi ya mbi. Sosa kuzaba kana nge keyindula nde baniama yina kele mfunu sambu na kilanga to yo kele kigonsa sambu na yo. Beno tula yo na bimvuka zole: kimvuka ya bantu ya mbote mpi kimvuka ya bantu ya mbi.

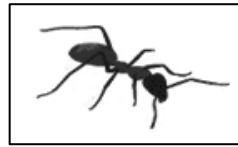
Mu mbandu:

- Inki kele mfunu ya mutambu ya mpusu ya ble to nki kele kigonsa na yo?
- Bafourmi kele baniama ya mbote to ya mbi?

Peke peke ya ndunda

Nyama ya fyoti

Bantuma sambu na Ntwadisi: Kana bimvuka yonso me sala tubimvuka zole, lomba bo na kutanga ntalu ya tubimvuka yina kele na tubimvuka na bo ya mambote. Yo fwete vanda ti mambu 12 ya mbote mpi 12 ya mbi. Mutindu ya kuzaba yo kele mutindu bo me ziunga yo. Bima ya mbote kele na kati ya rektangulu mpi bima ya mbi na kati ya nzyunga. Na nima, lomba bimvuka yina na kutadila bibuka yonso zole mpi kusosa kuzaba bima ya mbote yina ke zingaka na kisika yina bo kele mpi bambisi ya ke diaka bima yina ke diaka bima na kisika yina bo kele.

Bambisi ya ke diaka bambisi ya nkaka

Peke peke ya ndunda	Chou ya masa ya saka-saka
Mutshiopi ya kuzengana	Kitamina ya nda
Banyama ya ntoto	Matiti ya mpembe
Nyama vinu	Mitshiopi ya tomate
Tungu ya carotte	Tungu ya madesu ya Am
Limaces et escargots	Tungu ya mpembe

Binama ya mfunu sambu na bantu

Nyama ya fyoti	Nyosi
Kizenga makutu	Yama ya masa ya saka-saka
Nyama ngombe ya mfinda	Ke zingaka na nima ya bankaka
Yongololo	Nyama ya mantete
Gongashi	Balabongo
Tungu ya keniokolaka	Nyama ya fyoti

Mutindu ya Kusadila Baniama yina ke Kenwanisa Bambisi ya Nkaka

KISALU NA KIMVUKA YA FYOTI

Sadila ba **LUSADISU NA KUMONA Karti: Matiti mebeba**. Tula bakarti yonso na ntoto mpi tala bifwanisu ya ke monisa mutindu matiti me bebisa bima na konso karte. Konso muntu na kati na bo fwete songa muntu yina me mona mutindu matiti me beba. Na nima, sosa kuzaba nki mikrobe kebebisaka nzo mbala mingi. Beno bumba bakarti yina konso muntu ya kele na kimvuka na beno kutangaka sambu na kisalu ya nsuka ya beno salaka.

Bantuma sambu na Ntwadisi: Kana nge kele ti ntangu ya kufwana, nge lenda sala nsaka yai na kukotisaka konso karte na kati-kati mpi kutula yo na mpila nde kaka bima yina kebeba na zulu na yo kemonana. Lomba bana ya nzo-nkanda na kusosa kuzaba nki mutindu ya baniama bebisaka bima na ntwala ya kupesa mvutu. Beto baka mbandu mosi.

- Keti nge memonaka mutindu matiti ya banti na nge mebebaka?
- Nge keyindula nde nki mikrobe kubebisaka bima mingi?

Kukatula Bantu na Ngemba	Nyama ya ke bebisaka matiti
Matiti ya bo me zenga	Miwuku ti ba niama ya nkaka
	

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Kana nge kele ti kilanga ya mbote, nge ta vanda ti bamikrobe mpi maladi mingi ve. Kansi, yo kele ti bigonsa ya nkaka yina nge ta kutana ti yo. Beto tadila mitindu tatu ya kusala yo:

Mitambu:

- Keti nge kezaba nde baniama kezabaka kulere? Bandeke ya nkaka ke sepelaka na mikubu ya nkaka.

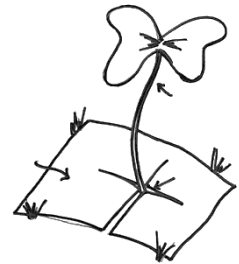
Sambu na kusala mutambu, pakula kisika mosi na mukubu yai ya kele na nsi mpi pakula yo kima mosi ya ke kangama bonso mafuta ya kamio to mafuta ya kulamba sambu na kukanga baniama yina ke pumbuka.

Mukubu yai ke bendaka bima ya nkaka yina beto ke zolaka ve:

- **Mukubu ya langi ya Jaune** ke bendaka ba nyama yai ba *aleurodes*, binigni-ningi ya bambuma, ba pekepeke ya bakala ya mapapu nda, ba *cicadelles*, *les moucheron* fongiques, binigni-ningi ya fyoti, ba pekepeke ya bakala ya mapappu nda, *les mineuses des feuilles*, *les thrips*, *les psylles* et *les ailés-pucerons*.
- **Mukubu ya langi ya mpembe** ke bendaka ba *aleurodes*, banyama ya banti, *les chrysomèles du concombre* et *les altises*.
- **Mukubu ya bleu ya petepete** kebendaka ba nyama ya bintuntu.
- **Bima ya mukubu ya mbwaki** kebendaka banzinzi yina kepakulaka maki na bo mpi kebasisaka yo sambu yo kuma bambembele ya pome.

Mambu yina lenda kanga beto nzila:

- Kana yo kele na kisika yina nge kezingaka, kangisa lupangu na nge ti nsinga ya kuditanina na banzinzi. Yo ta tanina beto na bandeke ya nene mpi na baniama yina ke diaka bambisi.
- **Monisa LUSADISU NA KUMONA: Nzo ya ke vandaka na ndonga (Hoop House) (SG)** Nzo ya ke vandaka na ndonga (*Hoop House*) kele bonso nzo ya madidi (serre) ya fioti sambu na kutula bankeni mpi banti na nge ya fioti. Mbala mingi, bo kesadilaka yo sambu na kutanina banti na nge na madidi to na mupepe. Yo ke taninaka mpi banti na bigonsa ya nkaka. Na nima ya kusala lupangu mosi ya pete, beno kangisa yo ti plastique ya kebasikaka na kati.
- **Songa LUSADISU NA KUMONA: Kima mosi ya bo mesalaka na bapapie.** Sambu na kuyala yo, beno fwete sadila bakarto yina bo salaka na babriki ya mabele. Na nima, zenga kitini mosi ya karton na kati-kati mpi sala mwa kibaka ya nkaka na kati. Kangula kitini ya nda mpi bweta yo na kati-kati na mpila nde nti ya nti yango kuvanda na kati-kati. Yo ke kangaka banti ya madidi nzila ya kubuta na nsi ya matiti. Kana nge bika yo na kisika na yo, ntangu nti yango ke yela, yo ta kangula kibaka ya kibaka yango. Kana nge ke zola ve nde ndeke ya mpembe kukanga nge nzila ya kusadila yo, sadila yo kaka kana yo me basisa matiti ya mpa!

Ba masini yina ke basisaka mupepe ya tiya:

- Kusadila ba pompe sambu na kutula masa na nitu na nge kele mutindu ya nsuka ya kusadila yo.
- Na kisika ya kulosila banti yonso masa, sosa kulosila banti yina kebasisaka bima na kisika ya kulosila yo masa.
- Kele ti bima ya nkaka ya bantu ke sadilaka sambu na kupakula midinga na nitu na bo yina nge lenda sala nge mosi. Na nima, beto tatadila mambu yango.

KISALU NA BIMVUKA FYOTI (SG)

Sadila bima ya ke sadisaka **LUSADISU NA KUMONA: Bima na meso (carte):** Bantu ke sadilaka bima ya ke sadisaka bantu na kumona bima na meso yina kele ve ti ndikila mpi ya bo ke salaka na nzo sambu na kusala kisalu yai ya kupona bima.

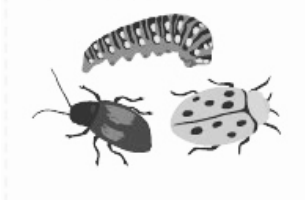
1. Tula bakarti yonso ya mpa na ntoto to na zulu ya mesa.

2. Katula bifwanisu yonso ya kubeba ya lutiti ya kisalu ya nsuka mpi tala kana nge lenda mona bifwanisu ya kubeba ya mutindu mosi na kitini ya mpa ya karti.
3. Kana nge me mona ndeke ya mutindu mosi, nge fwete tanga yo na mukanda yina bo me sadila sambu na kufwa yo.
4. Beno tubila kana beno kemonana nde yo kele mpasi ve na kuyidika mpi kusadila nkisi yango. Kana yo kele mutindu yina, tula yo na zulu ya ditadi. Kana yo kele mpasi na kuvukisa to kana nge kele ve ti bima yina nge kele na yo mfunu, tula yo na kisika yankaka.

Mu mbandu:

- Yo kemonana nde kana bo tula supu mosi ya mbwaki-bule ti supu ya ndudi na kati ya matiti ya nti mosi ya bo kebingaka maple mpi bo tula yo madidi, yo lenda sadisa sambu na kukatula bamikrobe yina kebebisaka matiti.

Kukatula Bantu na Ngemba	Nyama ya ke bebisaka matiti
Matiti ya kuzenga zenga 	Miwuku ti baniama ya nkaka

Acariens ti baniama ya nkaka 	Sosa mutindu ya kusala yo. Beto lenda tula supu zole ya supu ya supu ya chili, poivre de Cayenne, to gingembre na kati ya litre mosi ya masa mpi beto tula ndambu ya savon. Tula yo na madidi tii na mpimpa, bweta yo, tula yo na mulangi mpi sadila yo. Na ntangu nge kesadila nkisi yai, nikisa yo mbala na mbala. Na nima, nge lenda tula yo na kisika mosi ya nti mpi kuyika masa mingi kana yo ke bebisa balutiti.
---	---

RAPORE – Beno lomba bimbuka na kukabula bima ya bo mesala ti bankisi yina bo lenda sala kukonda mpasi mpi yina lenda fwa baniama yina bo memona na kisika ya bo kezingaka. Na nima ya lukutakanu, pesa mukanda yina kele ti ntu-diambu **Lusadisu na Kumona: Bisadilu ya Kusadila na Nzo Yina Kele Ve ti Bima ya Mbi na Dibundu.**

Bangogo ya Nsuka:

- Inki bametode ya kugulusa luzingu nge kesadilaka dezia sambu na kuditanina na baniama mpi maladi na kisika ya nge kezingaka?
- Inki mambu ya mpa nge melonguka bubu yai?

Dilongi ya 9: Ferme Mosi ya Kukonda Mindondo

Bangindu ya Mfunu

- Nzambi mepesaka beto mitindu mingi ya kukumisa bilanga na beto ngolo na kusadilaka bima yina beto kele na yo dezia na bilanga. Ntangu beto vandaka kusadila bametode yai, bilanga vandaka kubuta bima mingi.

Bisadilu

- Lusadisuna na Kumona: bakarti ya makabu to ya mvindu (kopi mosi ya bifwanisu 7 yina bo zengaka na bakarti)
- Papie ya Tablo / Bakaye

Bangogo ya Luyantiku – Kisalu ya Kusosa Bima ya Kinsuni

KISALU NA KIMVUKA MOSI

Beto ta yantika dilongi yai ti kisalu mosi. Konso kifwanisu kemonisa kima mosi ya ferme na beto. Na kimvuka, beto ta kabula bima yai na bimvuka zole: bima ya mvindu (ya bo fwete losa) na diboko ya kimama ya mbongo, mpi bima ya ntalu (kima mosi ya Nzambi mepesaka beto yina kele mfunu) na diboko ya kitata ya mbongo.

Bantuma sambu na Ntwadisi: Kabula ba **LUSADISUNA KUMONA: Bakado to Mvindu.** Beto fwete pesa bakarti nsambwadi na konso muntu na kati na beto. Lomba muntu mosi na kutelama mpi kusonga kimvuka ya bantu plaketi. Yula kimvuka ya bantu yina nge mepona kana bo fwete tula bo na kimvuka ya makabu to na kimvuka ya mvindu. Na nima, songa muntu yango na kutelama na kisika yina kele ti bidimbu yai zole: 'bakado' to 'mvindu'. Na nsuka ya disolo, nge lenda tuba nde:

Na kutuba ya mbote, bima yai YONSO fwete vanda na kati ya kimvuka "Makabu". Beto lenda sadila bima yai yonso sambu na kukumisa bisalu na beto ngolo mpi sambu na kutomisa kisalu na beto ya bilanga!

Nzambi gangaka bima yonso. Kana beto ketadila bima yina beto kele na yo bonso makabu ya mekatuka na Nzambi, beto tamona mitindu ya kusadila yo na mayele yonso sambu na kusadisa bilanga na beto. Bantangu yankaka, beto kemonaka ve bima yonso yina yandi mepesaka beto. Na ntangu beto ketala bilanga na beto, beto lenda mona nde beto mevidisa mwa bima yina Nzambi mepesaka beto.

Na disolo yai, beto ta tadila bima yina Nzambi me pesaka beto mpi mutindu beto lenda sadila yo sambu na kutomisa kisalu na beto ya bilanga.

Ferme mosi ya konda mindondo

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Bika beto yantika ti disolo mosi ya kemonisa mutindu James ti dibuta na yandi mekumaka kuzinga na bumosi na nima ya formasio yina yandi bakaka...

Na mvula yina, James ti tata na yandi salaka ngolo kibeni: bo longukaka bametode ya mpa ya kukuna bima kukonda kubundula ntoto, kusala banti ya bo ke kunaka, kusala bima na bo mosi ya ke pesaka gudroze, mpi kusosa kubedisa baniama ya ke diaka bima kukonda kusadila bankisi. Bantangu yankaka na mpimpa, na nima

ya kusala ngolo, James vandaka kuzwa ve ngolo ya kudya madya ya nkokila na ntuala nde yandi bwa na mbeto mpi kulala bonso muntu ya kufwa. Na ntangu yina, mama na yandi ti mpangi na yandi ya nkento vandaka kusala ngolo na kikuku, na masamba na bo ya mpa, mpi kukeba ngombe, bansusu, mpi bankombo zole ya dibuta.

Ntangu yai, James kumaka kudiyangisa mingi sambu na kutula bima yonso ya ferme na kingenga. Mbala mingi yandi vandaka kunganina mpangi na yandi ya nkento sambu yandi vandaka kukeba kisika yandi vandaka kulosa putulu ya tiya mpi sambu yandi vandaka kukangisa bambisi na lweka ya lupangu. Mbala ikwa tata na yandi vandaka kutela yandi disolo ya ntangu yandi vandaka mwana ya fyoti mpi ngombe mosi kukwendaka na kilanga ya manioko mpi kudyaka yo mosi na maladi ya ngolo? Ya kieleka, bo vandaka kubumba yo ntama kibeni ti bisika yonso!

Kilumbu mosi, longi yina vandaka kulonga bantu ksalu ya bilanga kwisaka kutala yandi mpi kuyulaka yandi mambu yina yandi salaka na nima ya kubaka formasio ya nsuka. James kutindaka yandi na kutala bisika yina bo vandaka kusala, mpi yandi tubilaka mambu yonso ya bo vandaka kusala. Yandi vandaka kuwa nsoni ve tii kuna bo kutanaka ti mpangi na yandi ya nkento yina vandaka kubasika na nganda ya nzo na bo.

Na nima, James, tata na yandi, ti antrenere na bo kukwendaka kisika mosi sambu na kunwa ti. Yandi tubaka nde: "Beno me sala ksalu ya mbote kibeni awa. Mu lenda mona nde Nzambi ke na kusakumuna ksalu na beno ya ngolo. Kansi, bika mono pesa beno ngindu yankaka.

'Yai nki?' James vandaka na mpusa ya ngolo. Ata tata na yandi mpi vandaka kusepela.

Kuvukisa. Yandi tubaka nde: "Beno kabwana ve!" James ti tata na yandi vandaka kubakisa ve nki bo fwete sala. Yandi bakaka dikopa ya tiya mpi na nima yandi tendulaka nde: "Kukatula bima na ndonga ketendula kukabula bima yonso mutindu beno kesalaka yo ntangu yai. Bambisi yina kele na nganda. Bambuma ya bilanga kele awa. Banzo ya kinsweki yina kele na zulu. Kansi, ntangu beto kekotaka na kati, beto kesosaka mitindu ya kusadila bima yonso ya beto kele na yo na ferme sambu na mambote ya bitini yankaka ya ferme.

James kunikisaka ntu na yandi. Sambu yandi vandaka kuwa masolo ya bangombe na bilanga mbala mingi, yandi vandaka kusepela ve na dibanza yina. Kansi tata na yandi kutuba na yandi: Inki nge zola kutuba? Inki beto lenda sala na mutindu yankaka?

Longi kuyulaka nde: "Mu mbandu, keti nge mezaba kisika yina banti ya bambuma kezolaka kuyela mingi, kisika yo keyelaka nswalu mpi kebutaka bambuma mingi?" Yandi vingilaka mwa ntangu fyoti, na nima yandi tubaka nde: "Na ba fulu ya ntama! Tata ya James yantikaka na kuseka. Yandi yikaka nde: "Bima ya nkaka ya bilanga na beno lenda sadila sambu na kudisa bitwisi na beno. Na nima ya mwa bamposo, bo lenda sadila nkutu mvindu ya ntama (yina kevandaka ti mvindu ya bambisi) sambu na kukumisa ntoto mbote!"

Longi na bo tendudilaka bo mambu mingi ya kuyituka ya bo fwete sala sambu na 'kuvukisa' bantu, kansi ve sambu na 'kubasisa' bo. Ntama mingi ve, James yantikaka kuseka mpi kuyindula mutindu Nzambi kele mbote mpi mayele na mutindu yandi me salaka kisika mosi sambu na mabulu ya mvindu mpi ya kukauka. Yandi keseka nde: "Ya kyeleka, Nzambi kuyindulaka mambu yonso". »

- Inki mutindu James ti tata na yandi kulongukaka na kusala ksalu ya bilanga?
  - *Na nima ya mvula mosi, bo sadilaka mabulu yina vandaka na mabulu ya nda ya ba latrine sambu na kukuna banti.*
  - *Sadila bima yina ke bikalaka na bilanga sambu na kulosila bambisi madya, mpi na nima sadila yo bonso ntoto ya tuma.*

- Inki mambu yankaka nge lenda zabisa James? Inki mutindu nge ke vukisaka mambu ya kuswaswana ya ferme na nge? *(pesa ntangu ya kukabula)*

Bantuma sambu na Ntwadisi: *Tubila kaka bangindu yina bo tubilaka ve mpi yina kele mfunu sambu na kimvuka.*

- *Bo lenda sadila mfututu ya bangombe ti ya bankombo sambu na kuyidika ntoto mpi kusadila yo bonso ntoto ya tuma.*
- *Kusadila putulu ya mabaya (potassium) sambu na kuyumisa ntoto ti kusala basavo*
- *Kana matiti ya mbi me yela, beno fwete sadila potopoto yina bo ke tulaka na ntoto sambu na kuyidika yo.*
- *Sadila bambisi ya ke tambulaka ti babriki sambu yo dia mpi yo fwa matiti ya mbi, yo zenga ntoto mpi yo tula mfututu na masamba.*
- *Beno pesa bansusu nswa ya kutambula-tambula na masamba mpi na bisika yina bo kesansaka bansusu. Bo ke vandaka mayele na kudia baniama mpi bampasu mingi.*
- *Sadila bima yina ke bikalaka na bilanga bonso madidi, mfututu, banti ya fioti, bima ya kutungila nzo (sambu na kusala ludi to kuvukisa yo ti ntoto sambu na kusala babriki) mpi madia ya bambisi.*
- *Tula lupangu ya bambisi ya fyoti (bampusu, ba cobaye, ba lapin) na nsi ya banti ya bambuma to na zulu ya mabulu ya bambisi. Bima ya mvindu ya bambisi mpi ya banti ke kumaka madia ya mbote sambu na bambisi mpi banti!*
- *Sadila banti ya bambuma mpi ya bambuma ya madidi bonso makunzi ya lupangu, sambu na kutanina yo na mupepe, mpi sambu na kutanina yo na mupepe ya ngolo.*

Beto bakaka bangindu mingi ya mbote sambu na kuyidika bima yonso na ferme na beto mpi kusadila bima yonso yina Nzambi pesaka beto. Bangindu mingi ya mutindu yai ke lombaka ve mbongo, kansi yo ke lombaka ntangu mpi kudibongisa. **Kana beto vukana ti baferme na beto, beto lenda sadila bima na beto yonso na mutindu ya mbote. Kuwakana kesadisaka beto na kusadila mbote bima yina beto kele na yo.** Yo kele mwaye mosi ya kusala bilanga mingi (madia sambu na dibuta, bima ya kuteka) mpi ya kukonda kubasisa mbongo mingi (kusumba bafertilize mpi madya sambu na bambisi), ebuna yo ketendula kuvanda ti ferme mosi ya mbote mpi ya mbote.

- Inki mutindu kisalu ya bilanga yina kenataka mambote lenda pesa Nzambi lukumu?
- Inki beto lenda sala ti bima mingi yina beto tavanda na yo?

Na kutuba ya mbote, kusala ferme mosi ya kele ti bima yonso ya muntu kele mfunu sambu na kuzwa mbongo mingi. Kana beto kele ti mbongo mingi, yo kesadisaka beto na kulungisa bampusa ya mabuta na beto, na kutinda bana na beto na nzo-nkanda, mpi na kukabila bansukami. Yo yina, beto fwete sala yonso sambu na kuvanda ti bikalulu ya mbote.

Bika beto tadila mwa mitindu yina beto lenda vukisa bambisi na ferme na beto mpi beto tala mambu yina beto lenda longuka na bambisi yango.

Kusadila Bambisi na Kisalu ya Bilanga

Bantu mingi ya kesalaka bilanga kesadilaka dezia bambisi na bisalu na bo mpi bo mezaba mbote mambote yina yo kenataka.

- Bantu ikwa na kati na beno kele dezia ti bambisi na ferme na beno? Inki nge kele na yo?
- Na kutadila eksperiansi na nge, inki kele mambote ya kuvanda ti bambisi ya mutindu yai?
- Inki mambu ya mpasi bantu kekutanaka na yo ntangu bo kevandaka ti bambisi ya bwala na bo?
- Inki bambisi nge tazola na ferme na nge? Inki ke kanga nge nzila ya kukotisa bambisi yai?

Bantu ya kesalaka bilanga kezabaka nde bambisi kele mfunu mingi sambu na ferme na bo. Kansi mbala mingi, yo lenda monana nde mbongo yina bo fwete basisa sambu na kusumba bambisi mpi kutanina yo kele mingi. Sambu

beto kele ti bansangu mpi mayele mingi, bika beto sadila mayele na beno sambu na kusosa mitindu ya kukulumusa ntalu ya mbongo mpi ya kuyedisa ksalu ya bilanga na mpila nde beto sumba mpi beto tanina bitwisi.

KISALU NA KIMVUKA YA NENE

Bantuma sambu na Ntwadisi: *Sonika yo na tablo.*

Bika beto sala lisiti ya bambisi yina bantu lenda zola kuvanda ti yo na nzo na bo.

KISALU NA KIMVUKA YA FYOTI

Bantuma sambu na Ntwadisi: *Na kutadila lisiti ya bambisi, pesa konso kimvuka bambisi ya kuswaswana mpi lomb bo na kupesa mvutu na bangiufula yai:*

- Inki kima mbisi yai mesalaka, mesalaka, to mebasisaka yina lenda vanda mfunu na bisika yankaka na ferme to na dibuta?
- Inki kima mbisi kele na yo mfunu mpi na wapi beto lenda zwa yo na ferme?
- Inki bima nge kele na yo dezia na ferme na nge yina nge lenda sadila sambu na kufyotuna ntalu ya mbongo ya nge fwete basisa sambu na kusansa mbisi yai na ferme na nge? Mu mbandu, inki nge lenda sadila sambu na kudisa bambisi na nge to kutunga lupangu sambu na bambisi?

RAPORE: *Lomba bimvuka na kutubila mambu ya bo longukaka. Na nsi, beto metanga mwa mitindu yina beto lenda sadila bangombe na ferme sambu na kutomisa ksalu mpi mbongo ya beto kebakaka. Monisa pwelele mambu yai ya melanda kana mpila kele:*

- *Kisalu ya kutomisa ntoto – Bima ya mvindu ya bambisi lenda sadisa sambu bilanga kubuta bima mingi, sambu bima ya mvindu ya mitindu yonso kevandaka mbote sambu na kutomisa ntoto. Kana bo me tula bambisi na lupangu, yo ke vandaka mpasi ve na kulokuta mvindu na yo.*
- *Mbongo ya bo kebakaka – Kuteka maki, miliki, to bambisi. Kuvanda ti bima mingi ya kuzwa kele mbote, sambu kana mosi na kati na yo me bwa, nge ta vanda ve ti kima ya kubumba.*
- *Kudya madya ya bambisi – Bambisi kesalaka madya ya mutindu na mutindu yina kesadisaka mabuta na bo na kuzinga mbote.*
- *Ngolo ya ksalu – Sambu na kubaka masa, kunata bantu*

Kele ti mambote mingi ya beto lenda baka kana beto kotisa bitwisi na ferme na beto, kansi mbala mingi mambu ya mpasi ke kangaka beto nzila ya kusala yo. Ntangu beto kemona mutindu ya kukulumusa ntalu mpi kutomisa bima na beto na kusadilaka bima yina Nzambi metulaka dezia na bilanga na beto, beto lenda zwa mitindu ya kununga mambu ya mpasi.

KUDITADILA DISOLO YA KIMPANGI NA NGE

Baka mwa minuta sambu na kuzabisa muntu yina kele na lweka na nge bambisi yina nge lenda kotisa na ferme na nge kana mpila kele mpi bampasi yina nge lenda kutana ti yo. Beno samba sambu na bampangi na beno Bakristu na mpila nde Nzambi kutwadisa bitambi na beno, yandi pesa beno mayele ya kunwana ti bampasi, mpi yandi pesa beno bima yina beno kele na yo mfunu na mutindu mpi na ntangu yina yandi mezola.

Bantuma sambu na Ntwadisi: *Na nima ya kulutisa mwa minuta sambu na kusolula mpi kusamba, yula bantu ya kimvuka na beno bambisi yina bo ta zola kulonguka kusansa mpi sonika kana bo yonso ke sepela na mbisi mosi buna sambu na kupesa dibanza ya kusala kimvuka ya bantu yina ke sansaka bambisi ya mutindu mosi na mbala ya nima.*

- Inki bambisi nge lenda yika na ferme na nge?

Mutindu ya Kuyidika matiti ya mbi na bansi ya nkaka

Bika beto bika bambisi mpi beto yantika kulonguka ti matiti ya mbi! Yo ke monana nde matiti ya mbi ke yangisaka bantu yonso, mpi beto ke sosaka ntangu yonso mutindu ya kuyidika mambu ya beto ke kutana ti yo na masamba mpi na bilanga. Kansi, kaka mutindu Nzambi kugangaka konso mbisi mpi konso mbisi sambu na lukanu mosi buna, yandi gangaka mpi konso nti sambu na lukanu mosi buna.

- Sambu na nki nge keyindula nde Nzambi kugangaka matiti ya mbi?

Bantuma sambu na Ntwadisi: Na nima ya kulutisa mwa ntangu na disolo yai (mpi ziku mwa bansaka ya kusekisa!), tendula nde:

Matiti ya mbi ke vandaka ti misisa ya ngolo mpi yo ke vandaka ngolo. Kima ya kesalaka nde yo vanda mpasi na kukatula yo na bilanga mpi na masamba na beto, kele mpi kima ya kesalaka nde yo vanda ngolo na kutanina ntoto na mupepe ya ngolo! Matiti ya mbi mingi ke vutukaka na ntoto mutindu mosi ti GMCC. Yo kele mpi madya ya mbote sambu na bambisi.

Ya kyeleka, Nzambi kusalaka matiti ya mbi sambu na lukanu mosi ya mbote. Na kisika ya kubokuta sambu na matiti ya mbi, beto lenda pesa yandi mersi sambu na mayele ya yandi kesadilaka sambu na kusala yo. Mpi, sambu beto kele bantu yina ke taninaka lugangu, beto kele ti mukumba ya kutanina bisika na beto ya kubundudila bima mpi bilanga na beto sambu banti kuyela mbote. Yo kele mawa mingi na kumona nde kele ve ti mutindu mosi ya pete ya kukatula matiti ya mbi. Kansi, kele ti mambu ya beto lenda sala sambu na kutanina bima yina beto kele na yo na ferme.

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

- Na nki mitindu bansadi-bilanga ya bwala na beno kebebisaka matiti ya mbi?
- Inki kele mambote mpi bampasi ya konso metode?
- Keti nge lenda yindula mitindu ya nkaka yina beto lenda sadila bima yina kele na ferme na beto sambu na kukatula matiti ya mbi?

Bantuma sambu na Ntwadisi: Sonika na tablo mambu yonso yina bana ya nzo-nkanda metanga ve na lisiti yina kele awa na nsi.

Mutindu ya kukatula matiti ya mbi:

- **Kukatula matiti ya mbi:** Kukatula matiti ya mbi lenda lembisa kuyela na yo mpi mbala mingi bo lenda sadila yo bonso madya sambu na bambisi yankaka, mu mbandu, bansusu to bankombo.
- **Kukatula matiti ya mbi:** Yo kele metode mosi ya ntama mpi ya mbote ya kukatula matiti ya mbi ti bansimbulu na yo. Mbala mingi, bo kesalaka yo na nsadisa ya kamwa kamwa kamwa kamwa kamwa kamwa kamwa kamwa kamwa to na nsadisa ya mashini yankaka. Kusala mutindu yai ke sadisaka mingi, kansi mbala mingi yo ke salaka nde matiti ya nkaka ya mbi kuyela mpi yo ke lombaka kisalu mingi, kansi yo ke vandaka ve ntalu mingi.
- **Kutula matiti ya mbi na ntoto:** Kutula matiti ya mbi na ntoto lenda sala nde matiti ya mbi kuyela mingi ve, sambu yo lenda sala nde yo yela ve mbote. Kana ntangu kele ve, matiti mingi ya mbi lenda yela mbote ve. Bo fwete tula matiti ya mbi na ntoto na ntangu banti me yela mbote mpi matiti ya mbi kele ntete ya fioti. Keba na mpila nde nge tula ve bitini ya banti na nge na nsi ya ntoto to na kisika yina masa kele mingi, sambu yo ta wa nsudi ya mbi mpi yo ta monana bonso masa me kulumuka.
- **Madidi y anti ya mbi (kusadila bankisi ya banti GMCC):** Yo ke salaka mbote na bankeni ya nda-nda, mu mbandu masangu. Kukuna bankeni na kati ya banti lenda sala nde matiti ya mbi kubaka ve nsemo ya ntangu mingi sambu yo yela. Bambuma yai lenda kuma nene mpi yo lenda sala nde matiti ya mbi kumana. Bankaka dyaka kebutaka bambuma mingi. Banti yankaka ya kebutaka bambuma ya mpusu ya ble keyelaka mpi yo lenda yantika kubebisa bimenina kana bo yala yo ve.

- **Kusadila bambisi sambu na kudia matiti ya mbi:** Bambisi lenda sadisa mingi sambu na kufwa matiti ya mbi na kudia matiti ya mbi. Bangombe, bankombo, mameme, mpi bangulu kedyaka matiti ya mbi ya mutindu na mutindu. Yo ke salaka mbote na nima ya kukatula bima na bilanga mpi na ntswala ya kukuna bima ya nkaka, mpi/to kana bo ke tula bambisi na kisika mosi na kati ya kilanga. Bo fwete tula bansusu, bacan, ba lapin, mpi ba cobaye na banzo yina bo lenda kwenda. Yo kelombaka kikesa mpi yo lenda lomba kutunga lupangu to kibaka ya bo lenda tula na kisika mosi.
- **Kusakula bilanga:** Na nima ya kukatula bambuma, bankeni ya matiti ya mbi ke yantikaka kumena. Kana nge katula matiti ya mbi na bilanga na nge, sala mambu yai ya beto metubila awa na zulu sambu matiti ya mbi kubasika dyaka ve.
- **Mvula ya ngolo:** (*tubila kaka kana bana ya nzo-nkanda ke tubila yo*) Beto ke siamisa ve metode yai sambu yo ke lombaka masa mingi, yo ke sadisaka ve banti yonso, mpi yo lenda katula bima ya mfunu na ntoto.
- **Kunuanisa matiti ya mbi na nkisi ya munde:** Beto ke lomba mpi ve bantu na kusadila bankisi ya ke fwaka matiti. Bima ya bo kesadilaka sambu na kufwa matiti ya mbi lenda vanda nzila ya kuluta nswalu mpi mbala mingi ya kuluta ntalu fyoti ya beto lenda sadila sambu na kufwa matiti yango. Kansi, yo kele ti mambu mingi ya mbi. Bima mingi ya kemikalulu ke vandaka ti ndikila! Bima ya ke vandaka na banti yina ke vandaka ti ndikila sambu na bantu mpi bambisi, mingi na kati na yo ke vandaka ti ndikila ata bantu me simba yo. Yo lenda fwa mpi banti ya nkaka ya mbote, baniama yina beto ke vandaka na mfunu na yo sambu na kubasisa putulu, mpi yo lenda bebisa banto ya masa. Yo kelombaka mpi kubumba yo mbote. Nzambi mepesaka beto bima ya kuluta mbote ya beto lenda sadila sambu na kukatula matiti ya mbi na kisika ya kusadila bankisi!
- Na kati ya mambu yina beto tubilaka, keti kele ti mambu ya nkaka yina nge ta zola kumeka na bilumbu ke kwisa?

Bantuma sambu na Ntwadisi: Pesa bantu mingi dibaku ya kupesa bambandu mpi bangindu na bo na mambu yina bo keyindula nde yo lenda sadisa bo na kisalu na bo.

Yo kele mpasi na kufwa matiti ya mbi. Beto lenda pesa ve bandongisila na mutindu mosi buna. Mutindu ya kuluta mbote ya kusala yo kele ya kumeka bametode ya kuswaswana mpi kusosa kuzaba metode yina lenda sala mbote na ferme na nge. Longuka na bantu yankaka yina kesalaka bilanga na teritware na beno. Bo tavanda na luzingu ya mutindu mosi mpi bo tavanda na kati ya bantu ya kuluta mbote ya kulonguka ti bo.

Bangogo ya Nsuka

Beto tubilaka mitindu ya kuvukisa bisalu na beto ya bilanga (na kisika ya kukabula yo) na mpila nde konso kitini ya ferme na beto kunatila bitini yankaka ya ferme mambote. Beto longukaka mitindu mingi ya kusadila mbote bima yonso ya beto vandaka ti yo na ferme.

- Inki dilongi nge me baka na disolo yai ya ke tubila mutindu ya kusadila bima yonso yina kele na ferme?
- Keti kele ti kima mosi na ferme na nge ya nge kemoni nde yo kele ya kuswaswana ntangu yai, bonso kima mosi ya nge fwete yidika to kutanina mbote?
- Keti kele ti kima mosi ya nge melongukaka yina nge lenda sadila na mutindu ya mpa?

Bika beto tadila mwa bangindu ya bantu yango.

Na dilongi na beto ya kelanda, beto tatadila mambu yina beto lenda sala na kimvuka bonso bansadi-bilanga sambu na kusadisana na kuzwa bamvutu na mambu ya mpasi yina beto kekutana na yo. Beto tatadila mpi mutindu kisalu na beto ya bilanga lenda pesa Nzambi lukumu mpi kunatila bantu yankaka mambote.

Dilongi ya 10: Beto Sala na Bumosi Sambu na Kupesa Nzambi Lukumu

Bangindu ya Mfunu

- Beno sala kumosi sambu na kuzaba mambu yina lenda basisa mavwanga mpi beno sadila bametode yina beno kele na yo sambu na kumanisa yo.
- Pesa Nzambi lukumu na kusadisaka bantu yankaka.

Bisadilu

- Bisika ya kupona sambu na kutala: Bakarti Sambu na kuzaba mambu mingi (Bimisa mpi zenga bakarti yonso 10)
- Papie ya bo ke sadilaka sambu na kusala bapapie ti mikanda

Bangogo ya Luyantiku

Na kitini yai, beto me tubila mingi mukumba yina Nzambi me pesaka beto ya kutanina bima yonso yina yandi me gangaka. Yo ketadila mpi lugangu yonso yina kele na nzyunga ya banzo na beto, ya bambanza na beto, mpi ya ntoto na beto. Beto tubilaka mpi ntoto ya mbote, madya ya mbote, kuditanina na baniamama ya kekatulaka bima na bilanga, mpi mutindu ya kuyidika mbote masamba. Beto kebakisaka nde kisalu ya bilanga kele kisalu mosi ya mpasi kiben! Ya kyeleka, sambu na kuvanda musadi-bilanga ya mbote, nge fwete zaba mambu mingi, mu mbandu mutindu ya kuyedisa mpi kubumba bankeni, kusansa bambisi, kukatula matiti ya mbi, mpi kutwadisa bilanga. Konso kilumbu, bantu ya kesalaka bilanga kesadilaka mayele mingi sambu na kununga. Beto me zaba nde yai kele kaka luyantiku mpi beto lenda longuka mambu mingi ya me tala bilanga mpi mutindu ya kusala bilanga. Kele ti bimvuka mingi ya mbote ya bantu ya ke longukaka mambu ya bilanga, mpi beto ke lomba nge na kusolula ti bo sambu na kuzaba mambu mingi. Na dilongi yai, beto ke songa nge mutindu ya kulanda kulonguka! Kansi, na ntwala ya kusala yo, bika beto tadila ntete mambote yina bilanga ya mbote lenda nata na kimvuka ya bantu.

DISOLO NA BIMVUKA YA FYOTI

- Inki mutindu muntu yina kesalaka bilanga lenda vanda na bupusi ya mbote na bantu ya kisika na yandi? Yindula bangindu kiteso ya kumi.

RAPORE

Bantuma sambu na Ntwadisi: Lomba konso kimvuka na kupesa bangindu zole to tatu. Konso kimvuka fwete yika bangindu ya mpa, mpi bo fwete vutukila ve ata ngindu mosi.

Mambu yina yo Yenataka na Kuvutukilaka

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

Keti nge meyindulaka ntete nde bima yina muntu ya kesalaka bilanga kebutaka kele mfunu sambu na luzingu ya konso kilumbu ya bantu yonso? Ketu nge zaba bisalu ikwa bantu kebandaka na yo mfunu konso kilumbu? Ata badoktere kebandaka ve mfunu konso kilumbu. Beto yonso ke vandaka na mfunu ya madya konso kilumbu sambu na kuzinga! Kisalu ya bilanga yina kebutaka madya ya mbote mpi ya mpa kenatilaka bantu yonso ya bwala na beto mambote.

KISALU NA KIMVUKA YA NENE

Bantuma sambu na Ntwadisi: Sosa dibungu to dilonga mosi ya nene mpi ti masa na kati. Tula dilonga na ntoto. Na nima ya kutendula ksalu yango, lomba muntu mosi na kutula na dikebi yonso matadi zole to tatu ya fyoti na kati ya nzungu, mosi-mosi.

Beno simba nde masa kele pima na kati ya dikopa.

- Inki kekuminaka masa kana ditadi kubwa na masa?
  - Na kisika yina ditadi ke simbaka masa, yo ke kumaka ti bitembo mingi.

Bantu kebingaka yo nde "kima mosi ya kesala nde mambu kusalama mingi". Yo ke tadila mutindu diambu mosi lenda vanda ti bupusi na mambu mingi ya nkaka, yo vanda ya mbote to ya mbi.

DISOLO NA KIMVUKA YA NENE

- Tendula mambu yina kesalamaka ntangu nge kekunaka bambuma mingi mpi kebandaka ti madya mingi ya mbote. Inki mambote yo ta natila dibuta na beno, bana na beno, mavimpi na beno, mbongo na beno, mpi bantu ya bwala na beno? Inki mambote madya ya mbote lenda natila nge?
  - Dibuta kele na mavimpi ya mbote mpi ngolo mpi bo kele ti makuki ya kusala ksalu mpi kukwenda na nzo-nkanda
  - Mbongo ya kufwana sambu na dibuta, madya, kulonguka, mpi kukabudila bansukami ti bantu yina kele na mfunu na yo
  - Bantu ke na kyese mpi ke na kuzinga na kyese
  - Bantu ya kimvuka kebandaka na kyese mpi bo kekukaka kuyidika makambu
  - Luzingu na beto kele kimbangi ya bumbote ya Nzambi
- Tendula mambu yina kesalamaka kana nge mebotula ve bambuma. Inki kele luswaswanu? Inki mutindu yo vandaka ti bupusi na dibuta na beno? mavimpi na nge? Inki mutindu nge ke tadilaka mbongo yina nge ke zwaka, bantu yina nge ke zingaka ti bo? Inki kele malanda ya mbi ya kukonda madya ya mbote?
  - Maladi mpi kimbefo
  - Kukonda mbongo ya kusumbila dibuta, madya, mpi banzo-nkanda
  - Kana nge ke bela, nge ke lutisaka mbongo mingi
  - Bana kekwendaka ve na nzo-nkanda mpi bambuta kekwendaka ve na ksalu
  - Luzingu kele mpasi mpi bantu ke nwana kaka sambu na kuzinga

Ksalu ya mbote ya bilanga lenda basisa bima mingi ya mbote mpi ya madya ya mbote yina kenatilaka bantu mambote na mitindu mingi. Yo yina, inki mutindu beto lenda tomisa mayele na beto ya kusala bilanga na mpila nde mabuta na beto ti bantu ya bwala na beto kumona mambote na yo na mambu yonso ya luzingu na beto?

Na dilongi yai ya nsuka, beto ta tadila bampusa na beto ya bilanga mpi beto ta sala kumosi sambu na kuyidika mutindu beto ta sadila yo. Mambu ya beto kesala na kimvuka na nzo-nkanda bubu yai tasadisa beno na kudibongisa sambu na kusadila pula na beno na nima ya kulonguka!

Tanga Longi 4:9-12.

- Inki dilongi beto kebaka na verse yai ya beto lenda fwanisa ti ksalu ya bilanga?
  - Beto kebandaka ngolo ntangu beto kesalaka kumosi ti bantu yankaka.
  - Beto lenda zwa matabisi ya mbote sambu na ksalu na beto.
  - Beto lenda sadisana na ntangu beto kekutana ti bampasi

Beto mezaba nde kana beto kesala beto mosi, beto lenda sala ve mambu ya mbote, mingimingi na ntangu beto kekutana ti mambu ya mpasi. Beto mezaba mpi nde kana beto kesala kumosi, beto lenda sala mambu mingi. Na bisika yankaka, bo meyantikaka dezia kuvukisa bantu ya kesalaka bilanga sambu na kulonguka bametode ya

mpa ya bilanga to sambu na kuyidika makambu yina bo yonso kekutanaka ti yo na baferme na bo. Yo lenda vanda ti bimbuka ya bantu yina kesalaka bilanga na kisika yina nge kezingaka yina nge lenda kwenda kuvukana ti bo, to yo lenda vanda nde nge kezola kusala bimbuka ya bantu yina kesalaka bilanga. Mambu tanu yai ya kelanda lenda sadisa nge na kuyantika kimvuka ya mpa ya bansadi-bilanga.

Kitini ya 1: Kuzaba mambu ya mfunu ya kusala na bilanga

KISALU NA KIMVUKA YA NENE

Ntangu yai yo kele ntangu ya kuyindula bilanga, bimenina mpi bambisi ya bwala na beno sambu beto sala mambu. Beto ta sosa kuzaba mambu yina beto fwete tula na kisika ya ntete sambu beto sala kumosi.

Ya ntete, mutindu beto tubilaka yo na ntwala, mambu mingi ya kitoko kele na kati ya kisalu ya bilanga. Beto tubilaka kaka mwa ndambu na kati ya mambu yai ya beto me tubila awa na zulu. Bika beto tadila mwa mambu ya metala bilanga yina bo tubilaka na bunkufi kansi yina bo longaka ve.

- Inki mambu nge tazola kuzaba na mvula yina kekwise?

Bantuma sambu ya Ntwadisi: Tadila dyaka **LUSADISU NA KUMONA: Bo lenda longuka bakarti mingi na mbala mosi na kimvuka sambu na kuzaba bakarti yina bo ke zola kuzaba mambu mingi. Lomba ntwadisi ya kimvuka na beno na kusala tubimbuka zole ntangu nge ketanga konso karte - mosi sambu na masolo yina nge kezola kuzaba mambu mingi na yina metala yo, mpi yankaka sambu na mambu yina nge kezola kuzaba ve.**

Na nima, beto ta tubila bampusa ya bansadi-bilanga to mambu ya mpasi yina beno ke kutana ti yo na kimvuka. Keti yo lenda vanda sambu na baniama yina kebebisaka bitini ya nitu, to sambu na ntoto ya kukonda madidi, to sambu na kukonda masa, to sambu na kima yankaka? Na nima, beto ta tadila bantu mpi bimbuka yina lenda sadisa beto na mambu yina beto ke kutana ti yo mpi beto ta samba sambu na yo.

Baka minuta 15 sambu na kusala yo ntangu yai:

1. Tanga kaka mambu yina nge ta zola kulonguka na mvula yina ke kwisa.
2. Sala lisiti ya bangyufula to ya mambu ya mpasi yina beno fwete yidika na kisika ya beno kezingaka na yina metala kisalu ya bilanga.
3. Inki bantu ya mayele na kisalu na nge lenda sadisa nge na mambu yai?
4. Samba Nzambi sambu na kulomba mayele mpi lutwadisu.

Kana nge me sala lisiti ya mambu yina nge fwete yidika, nge fwete baka lukanu ya kuzaba mambu ya kuluta mfunu yina nge fwete yidika ntete.

- Inki kele mambu ya kuluta mfunu ya beno tubilaka? Beno tadila bakarti yina beno ta zola kuzaba na mvula yai mpi beno sala karti ya mpa sambu na konso nimeru yina beno ta zola kuyika. Sosa bakarti tatu ya kuluta mfunu na kati ya bakarti yonso. Na nima, beno tula yo na ndonga ya mfunu, mpi beno tula ya kuluta mfunu na zulu.

Bantuma sambu na Ntwadisi: Kimvuka lenda sadila metode ya vote ya ntete to mutindu ya nkaka sambu na kupona mambu tatu ya kuluta mfunu.

Kitini ya 2: Ganga Bimbuka ya ba Ferme

Ntangu yai ya beno mezaba mambu ya mfunu, beno lenda vukana ti kimvuka ya bantu yina kesalaka bilanga na kisika yina beno kezingaka, to kana kimvuka ya bantu yina kesalaka bilanga kele ve na kisika yina beno kezingaka, beno lenda sala kumosi sambu na kusala kimvuka mosi. Kimvuka ya bantu yina ke salaka bilanga ke sadisaka bantu yina ke vandaka ti mpusa mosi to ke kutanaka ti mambu ya mpasi na kulonguka mambu ya

nkaka mpi na kuzwa bamwaye ya kusadisa bo na kununga bampasi na bo. Yo kele pete na kusala kimvuka mosi ya mpa. Nkutu, beno lenda baka lukanu ya kusala bimvuka mingi ya kuswaswana ya bantu yina kesalaka bilanga sambu na kutula dikebi na mambu ya kuswaswana.

- Bantu ikwa na kati na beno mekotaka dezia na kimvuka ya bantu yina kesalaka bilanga?
- Inki mambote nge mebakaka?

Sambu na kuyantika kimvuka ya bantu yina kesalaka bilanga, nge fwete pesa mvutu na bangyufula yai ya melanda. Sambu na dilongi na beto ya bubu yai, beno tula dikebi na ngiufula yina beno monaka nde yo kele mfunu mingi mpi beno tubila yo sambu na kuzaba mutindu ya kuyantika kimvuka ya bansadi-bilanga. Yo kele mbote na kutubila mambu yai konso ntangu ya beno ke sala kimvuka ya bansadi-bilanga.

1. **Inki kele lukanu ya kimvuka yai?** Mu mbandu, sambu na kulonguka mayele mosi ya mpa ya kusala bilanga, sambu na kuzaba mutindu ya mbote ya kuyidika maladi to baniamu yina ke diaka bima, sambu na kusala kumosi na kisalu mosi ya bilanga, to sambu na kuzaba bambuma ya bambuma yina bo fwete sadila.
2. **Banani kele na kimvuka ya bantwadi?** Kimvuka yai ya kele ti bantu 3 to 4 kele ti mukumba ya kuyidika balukutakanu mpi kutwadisa yo. Bo lenda vanda bantu ya dibundu to bamfumu ya dibundu. Nge lenda ndima nde bo pesa nge mikumba ya nkaka.
3. **Banani tavanda na kati ya kimvuka?** Keti bantu ya kimvuka na beno to ya bimvuka zole to tatu? Keti yo tavanda mpi ti bankento, babakala, mpi baleke?
4. **Mbala ikwa beno talutisaka kumosi?** Inki ntangu? Na wapi?

Kitini ya 3: Yidika manaka ya Mambu ya nge Tasala

Na nima, ben fwete baka lukanu na kimvuka INKI MUTINDU beno ta yidika mambu mpi beno ta baka badesizio.

KISALU NA KIMVUKAN YA FYOTI

Bantuma sambu na Ntwadisi: Yibusa bantu ya kimvuka yai nde beto kele kimvuka mosi mpi beto ke na kusala pula mosi. Kana kimvuka na beno kele nene, beno kabula yo na bimvuka ya bantu 8 to 10, mpi beno lomba bimvuka yonsozole na kutubila kaka disolo mosi ya metala bilanga. Sonika bitambi yina kele awa na nsi na tablo to tendula konso kitambi mpi pesa kimvuka ya bantu ntangu ya kumanisa konso kitambi na ntuala ya kutendula kitambi ya kelanda.

Baka minuta 30 sambu na kusala bitambi yai:

1. Samba sambu na dyambu yina nge keyindula nde yo kele mfunu mingi, mpi lomba lutwadisu mpi mayele na Nzambi.
2. Sosa bamvutu mpi bima ya nkaka yina lenda sadisa nge
  - a. Bamvutu ya Kimpeve – Samba mpi sosa lutwadisu ya Nzambi, mpi baka lukanu ya kusamba sambu na ferme na nge.
  - b. Bangindu ya mayele ya bwala – Banani kele na bwala na beno sambu na kusadisa beno?
    - i. Muntu ya ke salaka bilanga na kisika yina yandi ke zingaka
    - ii. Bansadi ya leta ya kezabisaka bantu mambu ya metala bilanga
  - c. Bamvutu ya nkaka – Inki mvutu ya nkaka kekatuka nganda lenda vanda mfunu sambu na beto?
    - i. ONG, Bakristu yina ke longaka bantu mutindu ya kuyidika mambu na nsadisa ya bima yina Nzambi me gangaka
    - ii. Mono Banzo-nkanda ya bo ke pesaka kele bonso bilanga na mutindu Nzambi ke zolaka, bilanga yina ke taninaka bima, mpi bilanga ya ke vandaka ve ti bima mingi.
3. Baka lukanu ya mambu yina nge fwete sala mpi nani fwete sala yo
  - a. Beno solula mambu yina beno fwete sala
  - b. Inga, NANI ta sala yo?

- c. Beno solula INKI MUTINDU bo lenda sala yo
- d. Beno solula yo ta salama inki ntangu
- 4. Yindula mutindu bantu ya bwala na beno, bamfinangani, bantu ya dibuta mpi bantu ya nkaka lenda
  - a. Inki mambu lenda basika kana beto ke sala mambu yai?
  - b. Inki mutindu bamfinangani na nge lenda tadila kisalu na nge ya bilanga? (Keti yo lenda vanda ti mambu ya ke wakana ti mutindu ya kuzinga ya bantu ya nkaka?)
  - c. Inki nge lenda sala sambu na kutina bampasi mpi kudibongisa sambu na kununga yo kana yo kumina nge?

RAPORE – Kana beno kele na bimbuka mingi, lomba konso kimvuka na kutubila mambu ya bo ke zola kusala. Yula bantu ya nkaka ya kimvuka na kupesa bangindu ya nkaka ya bo lenda sadila sambu na kuyika mambu ya nkaka na manaka na bo.

Kitini ya 4: Salaka – Mambu yina nge me Kana

Kana nge me yidika mambu ya nge ta sala, nge ta sala yo. Beto kele ve ti ntangu ya kutubila yo bubu yai, kansi bika beto tanga bitambi yina nge fwete landa sambu na kuyantika kimvuka na nge ya bansadi-bilanga.

1. Baka formasio yina nge kele na yo mfunu to sala pula mosi ya kemonisa mutindu mambu tasalama to sala mambu yonso ya nge mebakaka lukanu ya kusala.
2. Sadila ndongisila yai. Na nima, nge fwete meka yo na ferme na nge. Kana beto ke sala mpidina, beto ta pesa mbandu ya mbote na bantu ya nkaka.
3. Beno pesana maboko - Yo lenda vanda mpasi na kumeka mambu ya mpa. Ntembe kele ve nde nge takutana ti bampasi. Beno lemba ve! Beno pesana kikesa mpi beno sadisana.

Kitini 5: Pesa Lukumu na Nzambi

Yibuka nde Nzambi gangaka zulu ti ntoto. Na nima, yandi kunaka kilanga mosi mpi pesaka beto mukumba ya kutanina yo. Na ntangu beto kesala ngolo sambu na kutanina ntoto, bika beto vila ve na kusamba na ntangu beto kesala mpi kelonguka, mpi na nima beto pesa Nzambi mersi sambu na mambu yina kesalama. Ntima ya ntonda kepesaka konso muntu luzingu. Mpi kuvila ve na kuzabisa yo na bantu yankaka. Lukumu kuvanda na yandi!

Bika beto baka ntangu ya kupesa Yehowa mersi sambu na bima ya kitoko yina yandi me gangaka mpi mutindu yandi me sadisaka beto na kutanina yo.

Bantuma sambu na Ntwadisi: Twadisa kimvuka na kisambu ya kupesa matondo to na kuyimba nkunga ya kukumisa sambu na bima yonso ya Nzambi mesalaka mpi makabu yonso yina yandi mepesaka na dibundu.

Bangogo ya Nsuka

Banda na luyantiku ya kamukanda yai, beto me longukaka mambu ya me tala lugangu ya Nzambi mpi mukumba na beto ya kutanina yo. Bika beto tadila bangindu ya mfunu ya disolo yai na ntangu beto ke vingila nsuka ya nsungi yai ya kitoko.

Nani lenda yibuka disolo ya konso dilongi?

- Dilongi ya 1: Lugangu yonso kele ya Nzambi. Nzambi mepesaka beto yo sambu beto tanina yo.
- Dilongi ya 2: Kisalu ya bantu kele ya "kuyala" lugangu, kutanina yo, mpi kusadila yo sambu na mambote na beto, kansi ve sambu na kubebisa yo.
- Dilongi ya 3: Nzambi kuvandaka muntu ya ntete ya kesalaka bilanga. Kisalu ya ntete ya Adami kuvandaka ya kusala bilanga. Kisalu ya bilanga kele kisalu mosi ya nene ya Nzambi. Kisalu kele na kati ya lukanu ya kisina ya Nzambi, mpi yo kepesaka beto lukanu mpi yo kepesaka beto lukumu.

Dilongi ya 4: Nzambi lenda belula insi na beto kana beto ketambula na bulemfu na yandi.

Dilongi ya 5: Beto kedisaka ntoto na mpila nde bamikrobe kudisa banti.

Dilongi ya 6: Banti ke vandaka na mfunu ya madia ya mbote na ntangu to na kitini ya mbote ya kuyela.

Dilongi ya 7: Kana beno ke yidika mbote masamba na beno, yo ta sadisa dibuta na beno na kudia mbote, yo ta sadisa mpi bantu ya nkaka yina kele na mfunu ya lusadis, mpi yo ta sadisa beno na kuzwa mbongo mingi.

Dilongi ya 8: Kele ti mitindu mingi ya kuditanina na bamikrobe mpi na bamaladi. Beno lemba ve, beno landa na kusala mambu ya mpa, mpi beno pesana kikesa.

Dilongi ya 9: Nzambi mepesaka mitindu mingi ya kukumisa bilanga na beto ngolo na kusadilaka bima yina beto kele na yo dezia na bilanga. Ntangu beto vandaka kusadila bametode yai, bilanga vandaka kubuta bima mingi.

Dilongi ya 10: Sala kumosi sambu na kuzaba mambu ya mpasi mpi sadila bima yina nge kele na yo sambu na kumanisa yo. Beno pesa Nzambi lukumu mpi beno zabisa bantu yankaka mambu ya mbote ya beto mesala!

Ntangu beto kekatuka na nzo-nkanda yai, beto ketula kivuvu nde dibundu yai:

Kusala kumosi ti bantu ya bwala na beto sambu:

- Tanina lugangu ya Nzambi
- Kuzabisa bantu yankaka mambu ya beto mezaba mpi balusakumunu yina beto kebakaka na kisalu na beto ya bilanga, mpi
- Beto kepesaka Nzambi lukumu na kisalu na beto ya bilanga.